

ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈАТА НА ПАЈОНИЈА И АНТИЧКА МАКЕДОНИЈА ПРЕДЛОЗИ И ПОТВРДИ ЕPILOG

Клучни зборови: *Пајонија, Македонија, Доберос, Гортинија, Стене, Агријани, Дарданци, Дамастин, Хармонија, Запара.*

Апстракт: *Македонската археолошка наука бележи значајни резултати. Од скромни почетоци до пред Втората Светска Војна на претежно случајни, но значајни откритија, денес располага со разгранета мрежа на теренски истражувања преземани од страна на Археолошкиот Музеј на Македонија и од другите музејски институции кои во меѓувреме беа формирани во поголемите градови во земјата. Ископувањата кои денес се одвиваат на бројни локалитети – во Стоби, Доберос, Гортинија, Антигонеа, Астраион, Билазора, Хармонија (?) - Кале Ваница, Баргала, Запара (?) Големо Градиште – Коњух, Скупи, Стибера, Хераклеја Линкестидска, Лихнидос и др. овозможува да се осветли времето на праисторијата, антиката и средниот век на Република Македонија. Со други зборови, се покажа и потврди улогата и значењето на археолошката наука во осветлувањето на историското минато на земјата.*

ВОВЕД

Изминати се десет години од електронското издание на мојата книга “Античкиот Град на Исар-Марвинци, Валандово” и 46 години од излегувањето на книгата “Исар-Марвинци и Повардарјето во Античко Време.” Во првата публикација, на своевиден, невообичаен систем, го прикажав историјатот на локалитетот Исар-Марвинци, неговото откритие, проследено со целокупна литература, античка и современа, со посебен акцент на најсуштествените моменти кои произлегоа од проучувањето на овој многу значаен локалитет кој поприми статус на школски пример на населба од железното време и раната антика, епоха од каде започнува културната историја на нашата земја и нејзиниот општествен и историски развој. Вториот труд е всушност опширна студија на собрани информации од ископувањата на локалитетот во периодот од 1977-1985 г. проследена со анализа

на откритијата од сите аспекти на творештвото, со нагласок на градежништвото и археолошкиот материјал и неговото културно и хронолошко вреднување во рамките на општо прифатените системи во археолошката наука, со заклучок како заокружена целина. Подоцна следуваа многубројни трудови со нагласена посебна проблематика, значајни за заокружување на поедини суштествени проблеми во состав на целокупната слика за значењето и траењето на животот на градот Доберос, лоциран на Исарот кај с. Марвинци, Валандово.

Во 1987 г. е објавена мојата докторска дисертација “Античка скулптура во СР Македонија.” Во неа се собрани дела во тркалезна пластика објавени во разни списанија, проследени со сестрана анализа и нивно сместување во хронолошки рамки. Помеѓу целокупниот фонд на скулпторските дела посебно место заемаат многубројни дела откриени во Стоби, а особено во Стибера. Ископувањата на локалитетот Бедем изведувани во 1953 г. дефинитивно ја потврдија локацијата на овој град кај с. Чепигово, а откритијата направени во таа пригода ја подредија Стибера во редот на најразвиените раноцарски градови во Македонија. Проучувањето на содржината во оваа пригода доведе до создавање на јасна претстава за скулпторската активност во Стоби и Стибера, дела на локалните школи и мајстори, при што е установена употреба на Плетварски мермер. Проучувањето на скулпторската активност во Македонија во римско време доведе до значајна историска констатација: пробивот на Готите од 268 г. им нанел такви страотни разорувања што некои градови го доживеале својот крај. Доберос настрадал до таква степен што никогаш потоа не можел да го поврати својот дотогашен статус. Стибера, град кој достигнал висок степен во економскиот и културниот развој на поширокото опкружување, доживеала такво разорување од страна на Готи-

те, што наполно престанала да постои. Во исто време, се покажа јасно дека овој настан довел до дефинитивен крај на скулпторската активност во Македонија. Страотното рушење на градбите, целосно уништување на бројни скулптури на заслужни граѓани и божества кои биле поставени во објектите на градот, тоа е општа слика на настанот, а што однеле со себе инвазорите, никогаш нема да дознаеме. Тоа е, значи, еден преломен период во животот на македонските градови во римско време.

Мојот интерес кон други проблеми од минатото на нашата земја резултира во објавување во 1997 г. на книгата “Етничките Носители на Требенишката Некропола”. Тука се обидов, со помош на сите расположиви елементи кои ми стоеја на располагање, да ги предложам Пајонците како носители на Требенишката некропола. Овој проблем и натаму ќе остане како тема за истражување, не само во македонската археолошка наука, но и надвор од неа.

Проблемот на Демир Капија и нејзиното место во историјата на Македонија во антиката се наоѓаше на маргините на истражувањата, макар што во археолошките кругови владееше голем интерес за овој исклучително значаен пункт на земјата. Парцијалните теренски истражувања во минатото го потврдија значењето на овој пункт како стратешка точка на најважната комуникациска врска на Егејското Море со средна Европа. Книгата “Античка Демир Капија” објавена како електронско издание, содржи резултати од сите теренски истражувања изведувани во минатото со детална перспекција на теренот, сега, како монографско дело достапно на идните истражувачи. А дека овој регион, дури и како природен феномен, се уште крие тајни за својата улога во минатото, сведочи откривањето на чудесната гробница во Корешница, за жал, ограбена и нејзината содржина разнесена незнаено каде. Истражувањата на регионот на Демир Капија врз нејзината геофизичка перспекција кои се одвиваат во последно време од страна на македонските археолози, секако ќе ја дополнат содржината и ќе ја нагласат улогата на овој регион во минатото.

Вардарски Рид, прв истражувачки пункт зацртан во проектот “Долината на Вардар во I милениум пр. н. е.” претставуваше посебен интерес на истражувачите. Наодите откривани повремено на теренот за кои се знаеше, беа сигурни индикатори дека тука лежат остатоци од населба од предримско време со долг век на траење. Преку сондажно ископување на највисоката позиција на Ридот, која подоцна се воспостави дека претставува акропола на населбата, установена е стратигра-

фијата на локалитетот. Притоа беше воочено дека зачетоците на населбата се врзуваат за преодниот период со интензивен живот во текот на железното време. Многубројни предмети оиткриени на релативно мал истражен простор покажаа дека се работи за привлечен населувачки пункт од кој се сочувани значителни траги.¹ Грбовите откриени во таа пригода на локалитетите Милци, Парагон и Сува Река, беа сигурни показатели дека на Вардарски Рид лежат остатоци од значајна населба, што подоцна со интензивните ископувања во тек на неколку години по 1995 г. беше потврдено. И во овој случај се поставуваше прашањето кој антички град лежи на Вардарски Рид. Моето уверување, уште тогаш беше дека Вардарски Рид треба да се идентификува со Гортинија, што и во оваа прилика треба да потсетам.

Ископувањата на Градиште - Неготино, каде што се лоцира античката Антигона, дадоа извонредни резултати кои покажаа паралелен развој и културно единство со соседните населени места, Доберос и Гортинија. Ископувањата изведувани од страна на Музејот на Неготино, под стручно раководство на Г. Санев, се во тек.

Обемните ископувања на Самоиловата тврдина во Охрид кои се одвиваа под раководство на В. Битракова Грозданова и Паско Кизман во периодот од 2007 – 2011 г. открија многу информации кои се однесуваат на почетоците на градот, неговиот развој во текот на долг временски период, а, во исто време ги потврдија првите информации за етно-појавите и промените кои се случувале како последица на историските настани во градот Лихнидос, неговиот урбан развој и неговото непосредно опкружување. Од исклучително значење се јавува и презентирањето на наколните живеалишта на Охридското Езеро и наодите откриени за време на подводните истражувања. Македонија за првпат се здоби со музејски приказ на надводни населби и нивната структура и внатрешна содржина.²

Во меѓувреме, со поновите интензивни истражувања на локалитетот Исар кај с. Марвинци, изведувани во периодот од 2009 г. и натаму, дојдено е до откривање на извесни податоци значајни за севкупната содржина во животот на овој град, неговата улога и место во Валандовско-Гевгелискиот регион во тек на голем временски период на антиката. Поедини открија ги потврдија дотогашните констатации, а со некои проширени се

¹ Овие истражувања се објавени во, Соколовска 1986, 51-54, со приложени наоди на Сл.21 и 22, и библиографија.

² Кузман Димитрова 2010, 23 и н.

нашите знаења од различен аспект. Заради тие околности беше нужно да се вратиме на темата и да ги нагласиме новите моменти поврзани за историјата на овој антички град до кои е дојдено во оваа фаза на теренските истражувања. Во натамошното излагање ќе се задржиме на неколку теми поврзани со топографијата, историјата, материјалната и духовната култура на населението на градот Доберос и неговата непосредна околина. Секое ново откритие носи повеќе светлина во сознанијата за животот што се одвивал на почвата на нашата земја во далечното минато. Во исто време, како посебен акцент на овој труд, би го нагласиле значењето на нашите откритија и заклучоци кои придонесоа за разјаснување на поедини проблеми кои се однесуваат и на поширокиот простор на средниот Балкан, во раната и доцната антика³.

Во еден труд објавен во 1997 г. „Пајонија во светлината на поновите проучувања“, направив куса ретроспектива на новите резултати до кои има дојдено македонската археолошка наука.⁴ Во оваа пригода намера ми е да ги дополнам и потврдам заклучоците од досегашните истражувања со новите откритија од теренските истражувања во Повардарјето, во Охридскиот регион и во северните пајонско-агријански простори кои биле предмет на мои истражувања, онака, како што јас ги гледам и толкувам. Овој труд, всушност има форма на епилог, значи, што било потоа, што сме направиле, до каде сме стигнале. Како и да го наречеме, мојата цел е да се истакнат новите откритија, да се потврдат старите заклучоци, да се дефинира нивното значење, во крајна линија да се види како археологијата учествува во создавањето на историјата на Република Македонија во античкото време. Посебен акцент ќе биде ставен на поедини клучни моменти од истражувањата на Доберос, мојот најважен истражувачки пункт, заради новите моменти во толкувањата на суштествените проблеми на овој важен историски споменик на Македонија.

* * *

Едно од најважните прашања што се поставуваат од самиот почеток на истражувањата на локалитетот Исар кај с. Марвинци во далечната 1977 г. беше неговото идентификување со еден од градовите спомнати во античките извори чија место-

положба е поврзувана со Долно Повардарје. Покрај мислењата искажани од Б. Јосифовска⁵ и И. Микулчиќ,⁶ дека тука лежат остатоци од Идомене, односно Гортинија, авторот на овој труд уште од самиот почеток на истражувањата стоеше на гледиште дека античкиот град на Исар – Марвинци треба да се идентификува со пајонскиот град Доберос.⁷ Откривањето на стадион-патоказот на акрополата на Исарор во 1985 г., на кој е испишано растојанието помеѓу Доберос (Доβερос) и Идоменаи (Ιδομεναι), кое изнесува околу 3,5 км, јасно покажа дека Добер се наоѓа на Исар-Марвинци, а Идомене од спротивната страна на реката Вардар, во атарот на с. Милетково. Информацијата за растојанието помеѓу Добер и Идомене испишана на камената плоча поставена на акрополата наменета е да го информира патникот кој влегува во градот или оној кој излегува од него, за растојанието кое тој треба да го помине или тој што влегувал колку стадија поминал од Идомене до Добер. Овој стадион патоказ, се испостави во исто време, дека претставува значаен документ поврзан со одбележувањето на растојанијата на патиштата, систем кој штотуку беше започнат да се применува во предримско време во Македонија и на јужните балкански простори. Многу одамна, на Вардарски Рид кај Гевгелија, беше откриен керамички фрагмент со испишан нецелосно сочуван текст во кој се читаше збор ..ΡΤΥΝΙΑ, што беше протолкувано како име на градот Гортинија.⁸ Неодамна, на истиот локалитет најден е метален предмет, протолкуван како печат, на кој е испишано името ΓΟΡΔΥΝΙΑΣ.⁹ Со откривањето на овој наод ставен е крај на дискусиите за идентификувањето на населбата на Вардарски Рид со античка Гортинија. Во исто време, со ова откритие се покажа дека северно од Гевгелија, во атарот на с. Милетково се наоѓал градот Идомене, град кој има критски аналогии, како и Гортинија, кој се наоѓа во Ботијаја, област своевременно населена со критски доселеници, информација која се заборава кога се бара местоположбата на градовите во Валандовскиот регион. Во времето на Ситалк овие градови се наоѓале во рамките на македонското кралство, додека Доберос, лоциран наспроти Идомене, источно од реката Аксиј, се уште се наоѓал во Пајонија. Коментирајќи го откривањето на стадион патоказот од Исар Марвинци, М. Тачева го нагласи значењето на информацијата која тој

⁵ Јосифовска 1966, 137-147.

⁶ Микулчиќ 1999, 23.

⁷ Sokolovska 1982-83, 81-87.

⁸ Митревски 2001, 57.

⁹ Сламков 2018, 156. За Вардарски Рид, види Група автори, Вардарски Рид, Том I, Скопје 2005.

ја дава и како заклучок додава дека овој стадион патоказ ја определил границата помеѓу Пајонија и Македонија во времето на Ситалковиот поход на Македонија во 429 г. И, при тоа додава: “Локализирањето на Доберос крај р. Аксиос кај денешното с. Марвинци и на спротивниот брег на Еидомене, покажува недвосмислено неколку важни заклучоци за границите на државата на Пердика: завладеаните земји од македонските цареви во Пеонија од страна на македонските цареви во Пеонија не ги опфаќале барем тие области од левиот брег на Аксиос...”¹⁰

И по откривањето на овој епиграфски споменик, убикацијата на Доберос на Исар-Марвинци не беше прифатена од страна на нашите истражувачи. Така, како последица на ваквото мислење се јавуваат написи кои без резерва Доберос го лоцираат во Струмица, на Цареви Кули, или во негова близина, без да се спомнат други аргументи спротивни на ваквото мислење. Неодамна, по повод Меѓународна научна конференција посветена на Проф. Ф. Папазоглу, С. Бабамова се јавува со прилог во кој изнесува нови моменти за лоцирање на Доберос, во кој го негира значењето на текстот испишан на стадион-патоказот од Исар-Марвинци, лошо, протолкуван, одн. неразбран од страна на В. Соколовска како што вели таа и насоката кон барање на позицијата на Доберос ја насочила некаде северно од Беласица, неопределено помеѓу градот Струмица и Банско. Всушност, таа го пренесува мислењето на Ф. Папазоглу без резерва, за на крај да го остави прашањето отворено, а кое може да биде, по зборовите на Бабамова, решено само со откривање на епиграфски споменик каде што ќе биде испишано името на градот Доберос, со што ќе се покаже дали Добер лежи под современата Струмица или во непосредна близина на Банско, нагласува Бабамова.¹¹ Ова значи дека Бабамова напивно го игнорира стадион-патоказот како епиграфски споменик. На овој проблем ќе се навратиме во натамошното излагање на овој труд.

Во наведениот труд Бабамова соопштува постоење на епиграфски споменик од Рим, објавен во CIL¹², каде се споменува Tiberius Claudius Priscus, син на Tiberius од Доберос, припадник на триба Aemilia, кој служел во *cohors XII urbana*.¹³ Оваа значајна информација, која мене не ми била позната, мислам дека треба да се поврзе со податокот дека во списоците на преторијански војници, отпуштени во II век, се наоѓаат девет

преторијанци по потекло од Доберос. Сите припаѓале на триба Aemilia.¹⁴ Оваа информација за нас претставува значаен податок кој го потврдува значењето на градот Доберос од каде потекнуваат преторијанците кои служеле во елитната војска на Рим. Овој натпис, уште еднаш потврдува дека во Доберос, но и во Астраион, постоеле угледни фамилии и личности, заслужни за својата земја, односно за својот град, па нивните имиња требало да бидат јавно истакнати.

* * *

Во текот на железното време Пајонците како броен етнос населувале огромен простор на јужниот дел од средниот Балкан. Почнувајќи од север со Грделичката Клисура како северна граница на пајонското простирање па до Тесалоника на југ, вклучувајќи го течението на реката Брегалница со Струмичкото Поле на исток и Косово Поле со Скопско-кумановскиот регион воедно со Тетовско-гостиварските Полози и изворите на Вардар на запад, археолошките откритија го потврдуваат присуството на Пајонците и нивна културна доминација на овој исклучително голем простор. Овој факт не треба да се занемарува кога се проучува овој простор од етнички и културен аспект. Валандовско-гевгелискиот регион имал значајно место во ова време. На овој простор ќе се вратиме подолу.

Охридскиот регион дава нешто поинаква слика. Ситуиран на крајниот запад, односно југозапад од пајонското територијално простирање, Охрид и неговата непосредна околина живее во постојан контакт со илирската заднина, околност што ја условува неговата повремени припадност кон илирскиот етнос што го условил неговиот поинаков историски развој. Така, легендата за Кадмо и Енхелеите се јавува како најстаро население на Охридскиот регион, историски посведочено.¹⁵ Наредната значајна информација од етно-културен карактер е присуството на Бригите во регионот во ова рано време кое има своја археолошка потврда во мат сликаната керамика која им се припишува. Но, преселбата на Бригите во Мала Азија, настан потврден во античките извори, внесува видна промена во етничката структура на регионот. И пак, некрополите се јавуваат како сигурен извор на информации. Содржината на гробовите од железно време откриени на некрополите на Високо Кале во Охрид, на прво место

¹⁰ Тачева 1990, 8. Преводот од бугарски јазик е на авторот.

¹¹ Babamova 2018, 22.

¹² CIL. VI, 3884, col. II. I. 16 {197/198 AD}; Babamova 2018, 22, заб. 54.

¹³ Idem. 22.

¹⁴ Според, Папазоглу 1957, 251, заб. 102.

¹⁵ Кузман – Димитрова, 2010, 36.

присуството на т.н. македонско-пајонски бронзи, одн. пајонски бронзи, како што подоцна се покажа, без сомнение го навестуваат присуството на пајонски етнички елемент во регионот.¹⁶ Оваа појава се должи секако на етничко поместување кое се јавува како последица на напуштањето на регионот од страна на Бригите, нивната преселба во Мала Азија, по што ќе следува прилив на пајонско население во Охридскиот регион. Но, тоа не значи дека локалното автохтоно население исчезнало. Напротив, кога како последица на јакнењето на пајонската етничка заедница ќе се оформи моќна аристократска класа потврдена со богатите кнежевски погребувања во Требеништа, на некрополите во Три Челусти и Вртуљка ќе бидат погребувани припадници на домородното сиромашно население, меѓу кои имало секако и Пајонци и Енхелеи.¹⁷

Раната антика, поточно, средишните децении на V век пр.н.е., според досегашните сознанија, покажува отсуство на материјални траги во Охрид.¹⁸ Како најмаркантен доказ евидентно е отсуството на керамиката во црвенофигурален стил, која, во Повардарјето, на пример, е изразито присутна, но и значително посеверно во скопската населба Градиште-Бразда и уште посеверно на Кале - Кршевица кај Врање.¹⁹ Во Охрид таа се јавува дури некаде во IV век, можеби кон неговиот крај. Тоа значи дека комуникациите со југот и импортоот на атичка стока, во прв ред керамиката, е сопрен. Ваквите околности иницираат прашање кои се причините за оваа појава, кога знаеме дека во претходниот, архајски период, во Требеништа и во Делагожда се присутни скапи коринтски и лаконски метални предмети и атичката керамика, сега во црвенофигурален стил.²⁰ Имајќи ги предвид настаните кои се случуваат во поширокото окружување, можеме да заклучиме дека ширењето на Македонците, нивното постапно освојување на територии кон исток, одн. долниот тек на Аксиј, е главна причина за стопираните трговски контакти на Охридскиот регион со производните центри на Грција. Тоа е време на Пелопонеските војни кои се одразиле на ситуацијата во регионот. Можеби е најдобар доказ за овие немирни времиња војната на Пердика II со Линкестите,²¹ настан кој

морал да се почувствува и во Охридскиот регион. Што се однесува до етничката припадност на Охридскиот регион во ова време, доцен V и IV век, општата слика навестува дека пајонскиот етнички елемент во Охрид и неговото непосредно опкружување во ова време драстично опаѓа, а на негово место стапуваат Дасаретите, кои ќе имаат доминантна улога во политичките и културните збиднувања во регионот во следниот период.²²

Ширењето на македонските Аргеади е историски настан познат во науката. Откако ги протерале Пиерите од регионот на Халијакмон и Ботијаите од долниот тек на Аксиј, македонските Аргеади направиле цврст исчекор кон создавање имиџ на сериозен политички фактор во регионот. Нивното натамошно напредување кон исток до околу 500 г. стопирано е со персиското појавување на Балканот²³. Со таа етапа, освоено е оној тесен појас кој се протега западно од долниот тек на Аксиос до морето, познат како Ботијаја, вклучувајќи ја територијата на Пела, кој, како што вели Тукидид, припаѓал на Пајонија.²⁴ И токму таму, недалеку од Пела, источно од неа, во Архонтикон, откриена е некропола адекватна на таа од Требеништа, каде што доминантно место меѓу гробните прилози имаат златните погребни маски.²⁵ Следната етапа во ширењето кон исток, допира до Синдос, пајонскиот град Халастра по мислењето на Хазопулос²⁶. Откривањето на оваа некропола, чии гробни прилози покажаа врвна јувелирска техника и префинет вкус на сопствениците, е уште една потврда за богат аристократски слој од населението, сродно со требенишкото.

Кога сме кај Требеништа, Архонтикон и Синдос, би требало да се осврнеме на проблемот за етничката припадност на нивните носители, проблем кој мора да се допре и на ова место.

Етничките носители на требенишките гробови во кои златните маски ставани на лицата на покојниците се јавуваа како најсуштествено обележје, е проблем на кој се уште не е даден задоволителен одговор. Мој личен впечаток е дека на овој проблем не му е посветено во минатото доволно внимание, дека проблемот не е анализиран од сите аспекти. Не знам дали имам право ако кажам дека некои предлози се изнесени *ad hoc*, без анализа на сите можни чинители, по некое моментално и лично убедување. Предлози од так-

¹⁶ Битракова Грозданова – Кузман, 1999, 98; Митревски Д. 2022, 90; Кузман – Димитрова, 2010, 37.

¹⁷ Кузман 1985.

¹⁸ Соколовска 1993, 7-15.

¹⁹ Микулчиќ - Јовановиќ 1968; Микулчиќ 1990, 93-102; Истата, 2005, 85-102.

²⁰ Sanev 2018, 133-141; Битракова Грозданова 1989, 87, 88..

²¹ Папазоглу 1957, 186.

²² Папазоглу 1957, 224 и н.; Битракова Грозданова 2016, 51 и н.

²³ Thuk. II 99, 3.

²⁴ Thuk. II, 99, 4.

²⁵ Chrissyostomou – Chrissyostomou 2012, 505 – 516.

²⁶ Hatzopoulos 1996, 107.

ва природа можеа да бидат изнесени во времето кога е откриена некрополата во Требеништа, кога се мислело дека тоа е единствен случај, па како таков предлагани се разни решенија. Денес, кога покрај Требеништа знаеме и за други некрополи со иста содржина откриени во Охрид, во Синдос и Архонтикон, значи, во едно територијално опкружување, а имајќи ги предвид и другите поединечни наоди, проблемот мора да се посматра и проучува од друг агол одошто е тоа правено досега. Мојот предлог за пајонска етничка припадност на Требеништа и другите веќе спомнати некрополи базиран е врз сестрана анализа на историските фактори - доминантната позиција на Пајонците во регионот во текот на VI век, комерцијалната поврзаност, меѓусебни контакти на популациите и над се духовното единство меѓу носителите на сите некрополи како најсуштествен елемент за определување на етничките носители. Тоа значи дека сите некрополи припаѓаат на еден етнос.²⁷ Енхелеите како носители на Требеништа, предлагани од поедини истражувачи, не можат да дојдат предвид. Тие се мала етничка заедница, недоволно моќна за да може да произведе таква материјална снага која ќе се рефлектира во погребувања од ваков вид. Ако се Енхелеите посведочени во Охридскиот регион, како население лоцирано до езерски води кое се занимавало со риболов, нив не можеме да ги очекуваме во Синдос и Архонтикон. А мора да се согласиме дека ваков погребен ритуал бил присутен како духовна одлика на етнос со длабока традиција. Васил Лахтов како да го насетувал решавањето на проблемот со издавањето на својата публикација наречена “Проблем Требенишке културе.” Што се однесува до Македонците, и тој предлог нема среќно решение. Во времето на овие погребувања, значи, последни децении на VI век, Македонците сеуште не го освоиле Охридскиот регион. Овој факт ја искажале и други учени.²⁸ Други мислења не е потребно во оваа прилика да се цитираат. П. Делев, во својот прилог за можни носители на требенишките гробови во публикацијата издадена по повод 100 години од откривањето на Требенишката некропола, за мојот предлог се има изјаснето како најможен.²⁹

* * *

За разлика од Охридскиот регион, јужното Повардарје во раната антика доживува видно раз-

движување на населението, особено во Доберос и Гортинија, но и во соседната Стенае. Оваа околноста која станува се поевидентна, отвора нова страна во историските процеси во антиката на пајонското опкружување. Ископувањата на некрополите на Исар-Марвинци јасно покажаа присуство на друг етнички елемент. Промените во начинот на погребувањата, нивната содржина, дури и поедини примери за присуство на нови лични имиња, (Ταυροστεινους и Ιπλοδρομος)³⁰ покажаа дека се работи за значителен прилив на население од далечната Атика. Нивното долготрајно присуство им го открива нивниот статус на колонисти. Иста појава се случува и во Демир Капија. За овие појави е доста пишувано во нашата археолошка литература.³¹ Според сознанијата базирани врз археолошките проучувања на поширокиот пајонски простор, веќе е дојдено до сознанија дека на територијата на Пајонија се основани многубројни колонии. Како потврда ќе ги споменеме појавите во градежништвото со присуство на маркантни објекти, (како објектот Стоа во Гортинија, Градиште-Бразда, Скопје, Кале-Кршевица), технологијата во експлоатацијата на рудните лежишта и импортоот што го носат јужните доселеници. Да го споменеме основањето на Дамастион од страна на бегалците од Егина и Менде, за што сме писмено известени од античките автори.³²

Сега да се вратиме на северните пајонски простори и да се потсетиме што се случувало таму во раноисториските времиња и до какви нови заклучоци е дојдено со поновите истражувања.

Еден од нашите најзначајни резултати произлезени од истражувањата на северните простори на пајонското територијално простирање е определувањето на територијата која била населена со Агријаните. Долго време во науката Агријаните важеа за племе за кое многу малку се знаело, нарекувано како мистериозен народ, чија улога, во прв ред, според позицијата која ја имало, била да го штити пајонскиот простор од притисокот на Тракијците од исток и сл.³³ Нивната територија беше недефинирана макар што се знаеше дека тие постоеле како кралство, дека нивниот крал бил во добри односи со Филип II и Александар III и дека нивното учество во Александровиот поход на Исток било забележително. Навлегувајќи во сите можни информации од историска природа, а особено од материјалните сведоштва кои се јавуваат

³⁰ Бабамова 2012, 32, 33.

³¹ Вучковиќ Тодоровиќ 1961,267; Микулчиќ 1990, 101; Соколовска 2016, 56..

³² Папазоглу 1985, 79 и 82. ; Мау 1939, 1; Соколовска 2016, 53-61, Истата, 1990, 9 и н.

³³ Harry 1980. 91, 95.

²⁷ Соколовска. 1997. 89.

²⁸ Romiopolou – Touratsoglou, 2002, 134.

²⁹ Delev 2018, 165.

од археолошките проучувања на теренот, како и логиката во толкувањето на севкупната граѓа и информации, мислам дека е додјено до реална слика на територијата што ова пајонско племе ја заземало во текот на железното време и класичниот период, па и нивната натамошна историја. Веќе може да се каже дека границата на Пајонија е поместена значително кон север, дека со овие истражувања во науката е установен термин Агријанија, дека нивни владетели, покрај Лонгар, кој го следел Александар во неговиот поход на Трибалите во 335 г., се Никарх, Симон и Диплај кои издавале сребрени монети ковани во ковницата на Дамастсион.³⁴

Сумирајќи ги резултатите од овие проучувања просторот населен со Агријаните се покажа во поинакво светло. Во многу населени места од ова време, особено на скопските населби Градиште-Бразда, Исар-Студеничани, Градиште-Нерези, во Тетово, на Кале-Кршевица кај Врање се покажа дека животот се одвивал на повисоко ниво, што се јавува како последица на присуство на многубројни доселеници од југот. Тие носат елементи на цивилизациски постигања - воведена е употреба на монетите, нов систем во градежништвото, обработка на рудите, и други веќе спомнати напредни постигања. Нивното населување е проследено со присуството на занаетчиски производи од егејските ателјеа, на прво место керамиката произведувана во јужните керамичарски ателјеа, особено атичките, која ќе биде масовно копирана во локални услови. Оваа појава не треба да се сфати како нешто ново. Просторот на Пајонија бил привлечен за јужните соседи од дамнешни времиња. Да го споменеме присуството на Микенците во Повардарјето и по течението на Брегалница уште во времето на преодниот период, археолошки потврдено со откритијата на некрополите од ова време во Уланци и на Водовратски пат, но и значително посеверно, во Солње, во околината на Скопје.³⁵ И првото монетоковање на Дероните и Лајаите е дело на грчките деловни луге и обучени металурзи, кои навлегле во внатрешноста на Пајонија во потрага по рудни ревири, па на местата каде што се стационирале им давале свои, хеленски имиња.³⁶ Оваа појава е особено впечатлива во текот на V век пр. н.е. која се должи на немирите во Грција настанати како последица на Пелопонеските војни, кога бројно население, под притисок на Атина било принуде-

но да ги напушти своите разорени градови и да побара нови живеалишта.

Во контекст на овој момент треба да го спомнеме основањето на Дамастсион, на илирска територија, како што известува Страбон, и неговото обемно монетоковање кое се одвивало во текот на IV век.³⁷ И всушност, монетите што ги издавал овој град циркулирале на територијата на Агријаните. Оваа појава, како и други аргументи го свртеа моето внимание кон Копаник и неговите рудници на сребро, па во Сочаница, кај Косовска Митровица да го лоцирам Дамастсион, имајќи уште еден доказ во епиграфските споменици со натпис MUN. D. D. (Municipium Damastium Dardanorum, според моето уверување) тука да го предложам лоцирањето на Дамастсион.³⁸

Резултатите од овие проучувања доведоа до уште еден значаен заклучок кој се однесува на територијата што ја населувале Дарданците. Во склоп на сите можни информации, пред се од археолошка природа, се дојде до констатација дека Дарданците, овие северни соседи на Пајонците, во предримскиот период се ограничени на територијата на Метохија имајќи ја заднината на Мокра Гора и Проклетие до составот на Црн и Бел Дрим. Од Агријаните на исток ги делела висорамнината Прекорупље. Тоа е територија која Дарданците ја држеле во текот на преодниот период и железното време. Косово Поле и регионите на Морава и горното течение на Вардар освоени се значително подоцна.³⁹ Овој значаен момент кој го опфаќа времето на присуството на Скордисците долж течението на Морава, дефиниран е јасно со ископувањата на Кале-Кршевица.⁴⁰ Со натамошното ширење на Дарданците кон Скопско-кумановскиот басен и кон север долж Поморавјето во правец кон Ниш, доаѓа до крај на животот во дотогаш изразито развиени населби, Градиште-Бразда, Исар-Студеничани, Кале-Кршевица и др. И, додека Пајонија имала снага да го поврати животот, на територијата на Агријаните се прекинати сите контакти со југот, импортоот на полно отсутствува и се што е уништено со упадот на Келтите не е обновено. Овој настан се јавува како преломен период во животот на регионот. Со овој настан, како да е ставен крај на постоењето на Агријанија.⁴¹

Пробивот на Келтите има оставено големи траги врз источните пајонски простори. Веќе одамна се знаеше, а тоа подоцна го потврдија ар-

³⁴ Соколовска 1990, 9-34.

³⁵ Митревски 1997, 50 - 58.

³⁶ Соколовска 1990, 9-34; Соколовска 2016, 58. Соколовска 2020, 597.

³⁷ Мау 1939, 46 и н.

³⁸ Соколовска 1990, 7 - 31.,

³⁹ Соколовска 2005, 133 и н.

⁴⁰ Поповиќ 2012, 15 и н. Види заб. 16.

⁴¹ Види заб. 34..

хеолошките истражувања, дека течението на Брегалница трпи промени во етничкиот состав на популацијата. Додека во железното време доминира пајонскиот етнички елемент, по келтскиот пробив доаѓа до пробив на тракиските племиња, Меди и Дентелети, па и Беси, чие влијание ќе се задржи до крајот на антиката.

* * *

Како последица на пробивот на Келтите и дарданските освојувања во Агријанија и Пајонија настануваат големи промени. Просторот населен со Агријаните живее под притисок на Скордисците и под услови на дарданско освојување. Течението на Брегалница ја осликува културата на своите нови жители, тракиските Меди и Дентелети. Домицилното население, доколку не се раселило, било принудено да се вклопи во новите услови. Пајонската територија на средното Повардарје, веќе во состав на македонското кралство, покажува враќање на животот. Познато е дека Филип V се обидел да ги обнови опустошените градови со нови доселеници. Дека овој негов чекор се покажал како успешен, потврдуваат материјални докази. Подвижниот археолошки материјал откриван во населбинските слоеви на Вардарски Рид, на Исар кај Марвинци, во Демир Капија, на Градиште-Неготино и др. го осликуваат животот, на значително повисоко ниво, одразуваат стабилна материјална состојба на населението, кое, во овие услови имало време и афинитет да оформи светилишта посветени на божества што ги почитувале, и притоа можеле да ја задоволат духовната страна од животот. Откритијата направени со ископувањата на некрополата на Исарот кај с. Марвинци дадоа многубројни примероци на златен накит⁴², префинети производи на егејските мајстори - тореути, голем број керамички производи од висок квалитет, керамопластика на завидно уметничко ниво со што се покажа дека населението достигнало и материјална стабилност. Ископувањата изведувани на Самоиловата Цитадела во Охрид во времето од 2007 - 2011 г., како и на Дебој,⁴³ открија мноштво примероци од накит од благородни метали, најчесто од злато, адекватни на тие откриени на Исар – Марвинци. Ваквата

⁴² Наодите се објавени од авторот во публикациите наведени во библиографијата. Наодите од златен накит откриен со интензивните ископувања на Јужната некропола во периодот по 2000, не е објавен. Исчезнат е со кражбата во Музејот на Македонија.

⁴³ Кузман 2020, 279 и н. ; Кузман – Димитрова 2010, 64-66.

меѓусебна сродност на видови, форми и стил на изработка на гробните наоди, зборува за културно единство на популациите што ги населувале двата региона – јужно Повардарје и Охридскиот регион. За нас овие откритија се доказ дека двата региона, Охридскиот и Повардарскиот одразуваат едно мирно време и благосостојба на населението, поволни животни услови кои им погодувале да набавуваат скапи производи, да го насочат својот живот кон луксуз, да одржаваат меѓусебни контакти. Многу појави во материјалната култура се адекватни со појавите кои се присутни во Пела. А тоа значи дека целосниот регион на Охрид, Долно Повардарје и регионот на Пела претставуваат не само политичко туку и културно единство.

* * *

Валандовската котлина била густо населена од најстари времиња. На многу локалитети се откриени траги од живот во железното време, во хеленистичкиот период, во римско време. Во с. Брајковци, во Нов Дојран и други места сочувани се остатоци од ранохристијански базилики.

Откако згаснал животот во Гортинија, ситуирана дваесетина км јужно од Исар – Марвинци, градот Доберос примил улога на центар на Валандовската област. Имајќи го тој статус, неговото име е пренесено на целата област и како таков е споменуван во античките извори. Така, Страбон вели: “Кога од Хераклеја и клисурата низ која тече Стримон тргнеме кон север, така што да биде реката од десна страна, тогаш од левата страна ја имаме Пајонија и областа на Добер.”⁴⁴ Оваа информација покажува дека под топонимот Доберос треба да се подразбере дека името на градот Доберос е проширено и ја означува целата област, во случајов Валандовската. За ваков заклучок мислам дека имаме потврда во околноста што Филип V и дал право на Доберската област да издава свои монети, право кое во исто време го добиле соседните области Амфаксита и Ботијаја.⁴⁵ Мислам дека е потребно да обрнеме внимание и укажеме на мислењето на поедини истражувачи во минатото, кои, барајќи ја локацијата на градовите запишани во античките извори, на прво место се свртувале кон современите имиња на населбите, одн. градовите. Дека овој пристап не треба да се занемарува покажуваат современите топоними Неготино-Antigonea, Astraion-Струмица, Scupi-Скопје, Naisus-Ниш и многу други. Во случајов

⁴⁴ Str. VII fig. 36.

⁴⁵ Josifovski 2020, 256, заб. 60.

со *Doberos*, првите истражувачи помислувале дека тој треба да се бара во регионот на Дојран.⁴⁶

Доберос како единствен град во пошироко опкружување, со текот на времето се здобил со такво реноме што подоцна неговото име се пренесло на целата област, во случајов Валандовската. Така, значително подоцна, како учесници на екуменските собори одржувани во Ефес и Халкедон се наведени претставници на Добер од Прва Македонија. Но овој момент внесува сомнеж кај некои истражувачи кои отсуството на базилики на Исарот кај с. Марвинци го земаат како аргумент против лоцирањето на Доберос на Исарот, па локацијата на Доберос ја бараат кај Струмица, а стадион патоканот, на кој е испишано името на градот Доберос сметаат дека е донесен од Струмица и поставен на Исарот кај Марвинци. За волја на историската вистина, ќе мораме да се вратиме уште еднаш на проблемот и да ги потенцираме аргументите на кои, како што се гледа, не е обрнато потребното внимание.

Доберос е пајонски град спомнат кај Тукидид каде Ситалк стигнал во 429 г. пр. н.е. и со својата многубројна војска се залогорил пред да навлезе во Долна Македонија. Навлегувајќи во Македонија, прв град што го освоил е Идомене. Потоа следувало освојувањето на Гортинија и другите места.⁴⁷

Прв превид што го прават противниците на локацијата на Доберос на Исар-Марвинци е податокот за растојанието од 20 стадија помеѓу Доберос и Идомене што стадион патоканот го дава. Ако Доберос се наоѓал кај Струмица, односно помеѓу Банско и Струмица, како што мислат тие, тоа значи дека и Идомене се наоѓал кај Струмица, одалечен од Доберос 20 стадија. Чудно е што на овој момент досега не е обрнато внимание. Добро се знае дека Идомене не може да се наоѓал кај Струмица. Тој е град посведочен на Појтингеровата карта како станица на патот што водел по долината на реката Аксиј. Овој момент не е земен предвид кога се барала локација на Доберос. Идомене е град одамна освоен од Македонците. Тој се наоѓал во Ботијаја, област која се протегала долж западната страна на долниот тек на Аксиј каде што биле своевременно населени Ботоновите Критјани, па и имињата на градовите Идомене и Гортинија, добро се знае дека имаат критски аналогии.⁴⁸ Оттука произлегува заклучок дека: ако е Доберос одалечен од Идомене 20 стадија, тоа

значи дека и Доберос се наоѓал на трасата што водела долж реката Аксиј.

Важен момент во разјаснување на проблемот поврзан со убикацијата на Доберос, Идомене и Гортинија е установување на границата помеѓу Прва и Втора Македонија. Во тој контекст клучно прашање е идентификувањето на планината Керкине (Κερκινε). Со овој проблем се занимавале повеќе истражувачи многу одамна. Без да навлегувам во аргументите за овој значаен момент, ќе нагласам само дека границата помеѓу *Macedonia Prima* и *Macedonia Secunda* ја чинела Беласица, односно Тукидидовата планина Керкине.⁴⁹ Така мислеле и други истражувачи во минатото, а и моите аргументи одат во таа насока, особено со информацијата што ја дава стадион патоканот од Исар-Марвинци. Доберос е кај Хиерокле наведен како град во Прва Македонија, значи дека се наоѓа јужно од Беласица, додека Астраион е во Втора Македонија, значи, северно од Беласица.⁵⁰ Идомене и Гортинија се наоѓале во близина, Ситалк ги освоил едно подруго. Откривањето на епиграфските документи со кои се потврдува лоцирањето на Гортинија на Вардарски Рид кај Гевгелија, е уште еден доказ за лоцирањето на Доберос на Исар-Марвинци.⁵¹ Но, постои уште еден проблем на кој треба да се задржиме.

На Исарот кај Марвинци досега не се откриени базилики. Во времето кога започнува изградба на цркви Доберос лоциран на Исар-Марвинци се наоѓа во опаѓање по катастрофалното рушење од страна на Готите во 268 г. кога по напуштањето опсадата на Солун тие се повлекувале кон север и ги опустошиле Доберос и Пелагонија.⁵² И додека Стибера, најголемиот град во Пелагонија, го доживеала својот крај, Доберос живее и натаму но во многу лоши услови и никогаш не можел да го поврати стариот сјај. Срушените јавни и станбени објекти приспособувани се за живот. Храмот посветен на Херакле е користен како станбен објект. На малата плоштадка пред влезот во храмот откриени се дупки, дополнително направени, во кои биле заглавувани питоси со жито, откриено во јагленисана состојба. Срушените делови од покривната конструкција на храмот се користени за подигање привремени објекти во кои се сместувало населението. Целокупниот изглед на најрепрезентативниот дел од градот остава жална слика. Под такви услови градот живее до крајот на ан-

⁴⁶ Папазоглу 1957, 249.

⁴⁷ Thuk. II, 98-100.

⁴⁸ Види заб. 8 и коментарот на М. Тачева.

⁴⁹ За планината Беласица како граница меѓу *Macedonia Prima* и *Macedonia Secunda*, види, Соколовска 1987, 175-178; Sokolovska 1992, 333-336.

⁵⁰ Соколовска 1987, 175 и н.

⁵¹ Babamova 2018, Види забелешка 7.

⁵² Zosim. I, 43.3a.

тиката, кога се губи од античките извори. Во такви услови немало место за изградба на црковни објекти какви што се подигале во други градови. Од друга страна, конфигурацијата на Исарот во Марвинци не погодувала за изградба на црковни објекти. Затоа, внимание е свртено кон соседните погодни локации. Во соседното село Грчиште, познат археолошки локалитет, најдени се траги од мозаичен под. Сосема е можно да се работи за црковен објект, веројатно од помали размери. Во с. Брајковци се откриени остатоци од базилика. Сега, под тие околности, интересот за изградба на христијански објекти е свртен кон населбата на денешно Валандово. Повлечен од мочурливото поле, со цврста раноантичка заднина лоцирана на Исарот⁵³, теренот на Валандово давал погодни услови за изградба на црковен центар. Под современите куќи во градот се откриени подни мозаици сочувани во добра состојба. Според Б. Алексова која ги има видно од аутопсија, мозаиците припаѓаат на базилики и датираат од IV век. На потегот Стакина Чешма откриени се остатоци од објекти кои биле во состав на црковен комплекс кој е на ова место оформен.⁵⁴ Сите информации со кои располагаме зборуваат дека на почвата на современо Валандово, во ранохристијанскиот период се оформил и развил црковен центар. Во поблиското и подалечното окружување - Градишор-Милетково, во Брајковци, Нов Дојран и Николик и други, изградени се скромни базилики од помали размери, чиј центар се наоѓал во Валандово. Изградбата на црковните објекти во Валандово се совпаѓа со времето кога е подигната старата базилика во Стоби. Епископијата која е во меѓувреме оформена, по традиција припаѓала на Доберската област и како таква е забележана во актите на екуменските собори на кои учествувале епископите Геронтиј, Лукијан и Еусебиј од Доберос од Прва Македонија – Геронтиј во Сердика 344 г., Лукијан во Ефес во 431 г. и Еусебиј во Ефес 449 г.⁵⁵

Можеби на ова место треба да се спомне информацијата сочувана во БИБЛИЈАТА – THE NEW ENGLISH BIBLE, Oxford university press cambridge university press, 1970, на стр. 175, Act 20, каде е речено дека: Павле, кога одлучил да се врати преку Македонија, бил придружуван,

⁵³ По наше мислење тука би требало да се наоѓала Алмана. За ова мислење, поопширно, види: Соколовска 2009, 65 и н.

⁵⁴ Ископувањата на оваа локација се изведувани од страна на М. Шурбановска. По мислењето на И. Микулчиќ, мозаиците припаѓале на римски објекти, Микулчиќ 1999, 253 и н.

⁵⁵ Папазоглу 1957, 252, заб. 104.

покрај другите и од Доберанинот Гај (Gaius the Doberian). На епиграфските споменици сочувани се имиња на угледни личности од Доберос, од Ас-траион и други градови во Македонија во римско време. Ништо чудно не би требало да биде ако Гај Доберанинот е по потекло од нашиот Доберос.

* * *

Кога сме кај спомнатите црковни седишта, треба уште еднаш да се задржиме на проблемот поврзан со градовите во доцната антика и ранохристијанскиот период посведочени како епископски центри на територијата на Втора Македонија. Тоа се моменти од круцијално значење за регионот за времето кога христијанството е прифаќано од населението, пред налетот на словенските племиња и промените кои потоа ќе следуваат. Веќе добро се знае за Стоби, Скупи, Хераклеја и Лихнид, црковни седишта повеќеструко посведочени во изворите, но и со теренските истражувања, потврдени како регионални центри. Како понов резултат кој треба да се нагласи е лоцирањето на Баргала (Varuġala) по текот на Брегалница, недалеку од Карбинци. Овој доцноантички град посведочен кај Хиерокле како епископско седиште, потврден е со ископувањата на локалитетот при што се откриени објекти кои го потврдуваат неговото значење и егзистенција до крајот на антиката.⁵⁶ Меѓутоа, лоцирањето на некои црковни седишта, инаку посведочени во изворите, се уште им задава проблеми на истражувачите. Тоа се градови - епископски седишта, наведени во синегдемот на Хиерокле, што подразбира нивни углед и значајно место во културниот и верскиот живот на регионот во кој се наоѓале. Овој момент веќе бил предмет на моите истражувања, но со оглед на нивното значење, ќе се задржиме накусо и на ова место. Според информациите од изворите овие црковни центри се наоѓале на територијата на Macedonia Secunda. Нивното лоцирање, кај истражувачите е ставено во контекст на информациите што ги дава Tabula Peutingeriana. Притоа, како регион кој најмногу ветувал, вниманието околу лоцирањето на Келенидин, Хармонија и Запапа било насочено на просторот по течението на реката Брегалница. Предлагани се разни локации, веќе според размислувањата и комбинациите на поедини истражувачи.⁵⁷ Моето размислување

⁵⁶ Алексова 1975. Истата 1986, 97 и н.

⁵⁷ Овој труд не е од таква природа да се наводат разни мислења и предлози за убикација на наведените топоними. Тоа е изнесено во други трудови наведени во библиографијата.

базирано врз повеќе аргументи и логиката во решавањето на проблемот ме доведоа до заклучок дека градот Хармонија (Арμονία) треба да се убицира на Кале Винаца. Ќе споменеме само дека Кале Винаца според повеќе аргументи кои произлегуваат од неговата географска и геофизичка положба напoлно одговара како положба на еден црковен центар во регионот.⁵⁸ Епископското седиште на Запара (Zarpara), според логиката на нештата, сметам дека треба да се лоцира на Големо Градиште – Коњух кај Кратово, кое, според неговата централна позиција во регионот, како и досега откриените црквени објекти и делови од архитектонската камена пластика одговараат како положба на епископско седиште.⁵⁹ Како локација на Келенидин (Κελενίδιν) ја прифаќам идејата на Хонигман за нејзино лоцирање на местото каде денес се наоѓа Клуч, средновековниот Клеидион, северно од Беласица. Оваа позиција на Келенидин одговара на сите критериуми и комбинации кои ме доведоа до ваков заклучок.⁶⁰

На овој проблем се надоврзува прашањето на Појтингеровата карта и станиците посочени на патниот правец од Стоби до Пауталија. Во поновата стручна литература се појавени написи во кои е изразена согласност со растојанијата што ги дава картата, а се отфрла промената што ја предлага Милер, со што се согласува и авторот на овој труд.⁶¹ Според тоа, растојанијата што ги дава картата: Stobi -XXX- Tranupar (кај Крупиште) - XX - Astibo (кај Истибања) - L - Pautalia (Кустендил).

* * *

Досегашните истражувања од поширок обем исфрлија на видело извесни појави кои се однесуваат на општествениот развој на популацијата, за кои сметам дека е вредно да се истакнат на ова место.

На просторите населени со пајонска популација констатирани се бројни населби преку случајни наоди или археолошки ископувања. Веќе добро се знае за населбите во Скопско-куманов-

скиот регион и по течението на Брегалница. Судејќи според откритијата на некрополите во кругот на Вардарски Рид, во Валандово и околината - Исар-Марвинци, Глос-Грчиште, Мелезник-Дедели, во Долно Повардарје било сконцентрирано многубројно население. Веќе е кажано дека рудното богатство на регионот било причина за оваа појава. Притоа, можеше да се установат извесни поединости кои се однесуваат на структурата на живеењето. Населбата оформена во железно време на Исар-Марвинци припаѓа на населби од разбиен тип. Станбените куќи со скромна содржина значително се оддалечени една од друга. Тоа значи дека секоја куќа имала своја окуќнина користена како економски простор. Прави впечаток значителната оддалеченост на некрополата Лисичин Дол која му припаѓа на Исарот. За нас е од посебен интерес содржината на погребувањата која се состои од многубројни прилози – квалитетни керамички садови, разновидни метални утилитарни, украсни и култни предмети. Земено во целина, како општ впечаток, целокупната појава одразува една завидна економска состојба на населението. Притоа се забележува воедначеност во видот на гробовите, односно гробната архитектура и сите други појави кои ги следат погребувањата. Значи, присутна е унифицираност без оглед на тоа што некои погребувања содржат по некој прилог повеќе или помалку.⁶² Всушност, не се забележува издвојување на повисока, богата класа на населението, што зборува за едно општество во кое не е се уште извршено раслојување што ќе се случи неколку децении подоцна. Се работи, значи, за појава како меѓуфаза која го осликува преминот на пајонското родовско општество во следната фаза на општествениот развој.

Некрополата на Лисичин Дол оддалечена е 400 м од населбата расположена на Исарот, појава која ја осликува духовната страна на железнодобската популација на Долно Повардарје. Истата слика е присутна и на Вардарски Рид. Некрополата која се протега расположена на просторот Милци и Сува Река – Парагон, оддалечена е значително од населбата лоцирана на Вардарски Рид. Оваа појава драстично се разликува од практиката која се случува во раната антика. На Исар-Марвинци, сега е окупирана акрополата заштитена со бедем како простор за живеење и куќите се збиени една до друга, а некрополата започнува веднаш под акрополата и се спушта од сите страни по нејните

⁵⁸ Поопширно за аргументите на овој предлог, Соколовска 2020а, 595-608.

⁵⁹ Соколовска 2020б, 162. На Големо Градиште – Коњух веќе низа години се вршат археолошки ископувања под раководство на С. S. Snively. Нејзини трудови се наведени во библиографијата.

⁶⁰ Папазоглу 1957, 246, заб. 73. Во мојот труд објавен во Патримониум но. 19, 2021, на приложената карта на стр. 154, Келенидин по грешка е ставен с/и од Беласица, наместо позападно, каде се наоѓа Клуч. За овој пропуст се извинувам.

⁶¹ Јованов 2008, 551-559.

⁶² Поедини откритија навестуваат посебна припадност на одделни индивидуи во друштвото преку определени функции. За ова, види: Митревски 1999, 69-89; Хусеновски 2015, 11-36; Хусеновски 2018, 103-126.

паднини. Повторно се среќаваме со елементи како одраз на религиозните сфаќања на популацијата на која припаѓаат овие некрополи.

Следната културно-историска фаза на нашата почва се издвојува со значителен прилив на новодојдено население. Тоа е време на ширењето на македонското кралство и освојување на нови простори, но пред се, време на Пелопонеските војни кои направија многубројно грчко население од нивните разурнати градови да се сели и бара нови станишта на север, на пајонска територија. Ископувањата на Исар-Марвинци, Вардарски Рид, Демир Капија најдобро ја осликуваат настанатата ситуација. Новото население, покрај гореспомнатиот систем на станбен простор и практика во погребувањата на некрополи непосредно до населбата, носи промени во духовната сфера, но изразито во материјалната култура. Пробивите на овие колонисти посведочени се длабоко во внатрешноста на Балканот – во Скопје, Тетово, Бразда, Отовичко Кале, Винаца, Кршевица и др., меѓу кои Дамастион зазема значајно место. Низа нови појави што ги носи ова население особено се манифестира во градежништвото.

Следната историска етапа како што можеме да ја наречеме, се однесува на времето што следувало по пробивот на Келтите од 280/79 пр. н.е. Тоа е период во кој е забележано драстично намалување на популацијата во Повардарјето и течението на Брегалница. Под ударот на инвазорите преживеаното население е принудено да се повлече во непристапни региони. Оваа ситуација се одразува на прво место во отсуство на археолошки материјал кој припаѓа на средишните децении на III век пр.н.е.⁶³

За разлика од овој, следниот, т. н. Хеленистички период, одразува видно обновување, економски напредок во секој поглед. Содржината на некрполите откриени на Самоиловата тврдина во Охрид одразува еден економски подем. Истата ситуација е присутна и на Исар-Марвинци. Двата региона, сега во состав на македонското кралство, покажуваат економски стабилна положба на населението, една благосостојба, а во културна смисла, голема сродност со водечките македонски градови Пела и Берија.

Како потврда на позитивните промени, посебно во културна смисла, можеби треба да се прифати идејата, одамна изнесена, за почетоците на драмската игра во старите пајонски градови, сега во рамките на македонското кралство. Поедини карактеристични наоди од светот на драмата навестуваат дека драмските претстави, како култур-

на надградба нашле место меѓу населението на Стоби, Стибера, Лихнид и Хераклеја, а и на Доберос кое уживало драмски претстави далеку пред појавата на трајните театарски објекти.⁶⁴ Сега се подигаат и светилишта посветени на поедини божества, како на Диоскурите во Демир Капија, на Афродита во Дрен и на Кибела како веќе одомаќено божество во Повардарјето.

Освојувањето на Македонија од страна на Рим морало да донесе видно осиромашување и назадување во секој поглед на нашите населени простори. Гортинија го преживува својот крај, настан кој се уште нема целосно објаснување. Теренските истражувања се уште не даваат доволно јасна слика. Требало да помине значително долг временски период додека да се видат промените и стабилизацијата на ситуацијата што подоцна ќе следува. Неколку настани што се одиграле даваат можност да се согледа ситуацијата во регионот и да се определи местото на Доберос и неговата улога во текот на империјалниот период.

Градот Доберос подигнал биста на Публиј Мемиј Регул, римски магистрат, во времето кога тој ги владеел соединетите провинции Македонија, Ахаја и Мезија во 44 г.⁶⁵

Во I век од н.е. во Доберос се подигнати мноштво општествени и приватни градби. Тогаш е изграден познатиот храм посветен на Херакле и на градот. Го подигнал со свои сретства Марко Тетиј Руф во 79 г. Околу сто години подоцна се јавува нова личност, македонијарх, по потекло од градот на Исарот, кој го обновил овој храм во 181 г.⁶⁶ Следува заклучок дека помеѓу овие две дати храмот е срушен, најверојатно од земјотрес, појава која се случува во регионот до денешни дни. Според податоците од Сеизмолошкиот институт во Скопје катастрофални земјотреси во Валандовскиот регион се случуваат на секои 1000 години како последица на притисокот што Беласица го прави врз котлината. По овај датум, Доберос го доживува најуспешниот период во своето постоење како урбанизирана средина, вклопен во современите настани, наоѓајќи свое пристојно место во постоечката ситуација во која се наоѓала Македонија како римска провинција. Во градот е спроведена вода, подигната е голема раскошна бања и други јавни објекти финансирани од богати граѓани. Посведочен е прилив на квалитетна стока од источните и западните познати производни центри. Доберос како угледен град е посве-

⁶³ Соколовска 1991, 214.

⁶⁴ Sokolovska 1981, 223.

⁶⁵ Јосифовска 1959, 285 и н. Сл.3; Соколовска 1986, 131.

⁶⁶ Sokolovska 2015, 63 и н.

дочен како место од каде што се земани војници, преторијанци, во елитната војска на Рим. Градот комуницирал со римската администрација во решавање на важни економски проблеми за градот а, веројатно и за поблиското опкружување.⁶⁷ Доберос не се развил и не го достигнал нивото на градовите во римскиот царски период како што е, на пример Стоби. Како последица на уривањето од страна на Готите во 268 г. во доцната антика дури престанал да постои. Затоа, во железното време, раната антика и хеленистичкиот период бил еден од најразвиените и најугледни градови – полиси во Повардарјето, а и на пошироките пајонски простори.

* * *

Со оваа констатација ја заокружуваме сликата за оснивањето, растежот и крајот на Доберос како значаен сегмент на пајонското општествено битие добиена со досегашните теренски истражувања и проучувања на локалитетот. Тие траеја подолг временски период, а добиените резултати ги надминаа вложените сретства кои беа многу скромни. Се што е досега кажано за овој исклучително значаен локалитет, населба – град – погреб, кој настанал во раното железно време и живеел континуирано до крајот на антиката, произлезено е од ископувањата на ограничен дел од неговото простирање – делови од железнодобската и рано-античката населба, поединечни делови од римски објекти и делови од некрополите – Лисичин Дол, Јужна и Југозападна раноантичка некропола и дел од Римската некропола. Но, откритијата од теренските и кабинетските проучувања овозможиле да се оформи јасна слика за животот на Доберос, неговите почетоци, историските и етно-културни настани и промени низ кои минувал. Останува да се очекуваат нови откритија кои ќе ја збогатат сликата за овој значаен град како сведоштво за античкото минато на земјата.

На крајот би сакала да нагласам дека откритијата направени во Долно Повардарје, во Доберос, одн. Исар - Марвинци кај Валандово и во Гортинија одн. Вардарски Рид кај Гевгелија, вклучувајќи ги нивните некрополи – Лисичин Дол, Мелезник – Дедели, Милци, Сува Река, Паррагон и други се резултат на проектот “Долината на Вардар во I милениум пред н.е.” инициран од потпишаната, д-р В. Соколовска и Мр. Радмила Пашиќ Винчиќ чија реализација започна во далечната 1976 г. Основната идеја и цел на проек-

тот беше да се откријат и испитаат остатоците на населбите во Повардарјето и да се види нивниот изглед, структура и содржина и се што ги следи населбите во предримско време, што во Македонија дотогаш беше наполно непознато. Проектот и истражувањата добија целосна афирмација. Денес може слободно да се каже дека располагаме со јасна слика за животот во населбите во Пајонија и Македонија во железното време, архејскиот период, раната антика и хеленистичкиот период, значи, скоро еден милениум пред освојувањето на Македонија од страна на Римјаните. Тоа беше долготрајна непозната фаза од минатото на земјата за која немавме сознанија. Теренските истражувања на наведените локалитети кои потоа следуваа, преземени од страна на Археолошкиот музеј на Македонија и од Музејот на Гевгелија, траат и денес и со секое ново откритие го збогатуваат и прошируваат севкупното знаење за минатото на земјата.⁶⁸

ANEX

За волја на вистината и моралната одговорност кон идните истражувачи би сакале да ги појасниме информациите околу лоцирањето на градовите кои се наоѓале во Деуриоп. Кај Страбон (Str. VII, 327) е сочувана информација дека сите деуриопски градови, *Bryanion*, *Alalkomenai* и *Stymbara* се наоѓале на реката Еригон. Предлозите за нивно убицирање изнесени во минатото од страна на повеќе автори наведени се кај Ф. Папазоглу (Папазоглу 1957, 212 и н.) Местоположбата на Брианион кај Граиште и Алкомена кај Бучин, со голема веројатност, предложена е од страна на И. Микулчиќ (И. Микулчиќ, Антички градови во Македонија, 1999, 72, 75; I. Mikulcic 1966, 65, 66?), и како таква прифатена е во науката. Што се однесува до Стибера, сите изнесени мислења се насочени кон Чепигово како нејна локација, со извесни колебања (Папазоглу 1957, 216 и н.) Ископувањата на Д. Вучковиќ Тодоровиќ изведени во септември 1953 г. (на кои учествуваше и авторот на овој текст), ја потврдија локацијата на Стибера кај с. Чепигово. Со тоа откритие дефинитивно е ставен крај на дискусиите околу убикацијата на овој исклучително напреден град во римско време, што го потврдија откритијата направени во тек на едномесечната кампања од 1953 г., кога се откриени храмот на Тихе, гимназионот и мно-

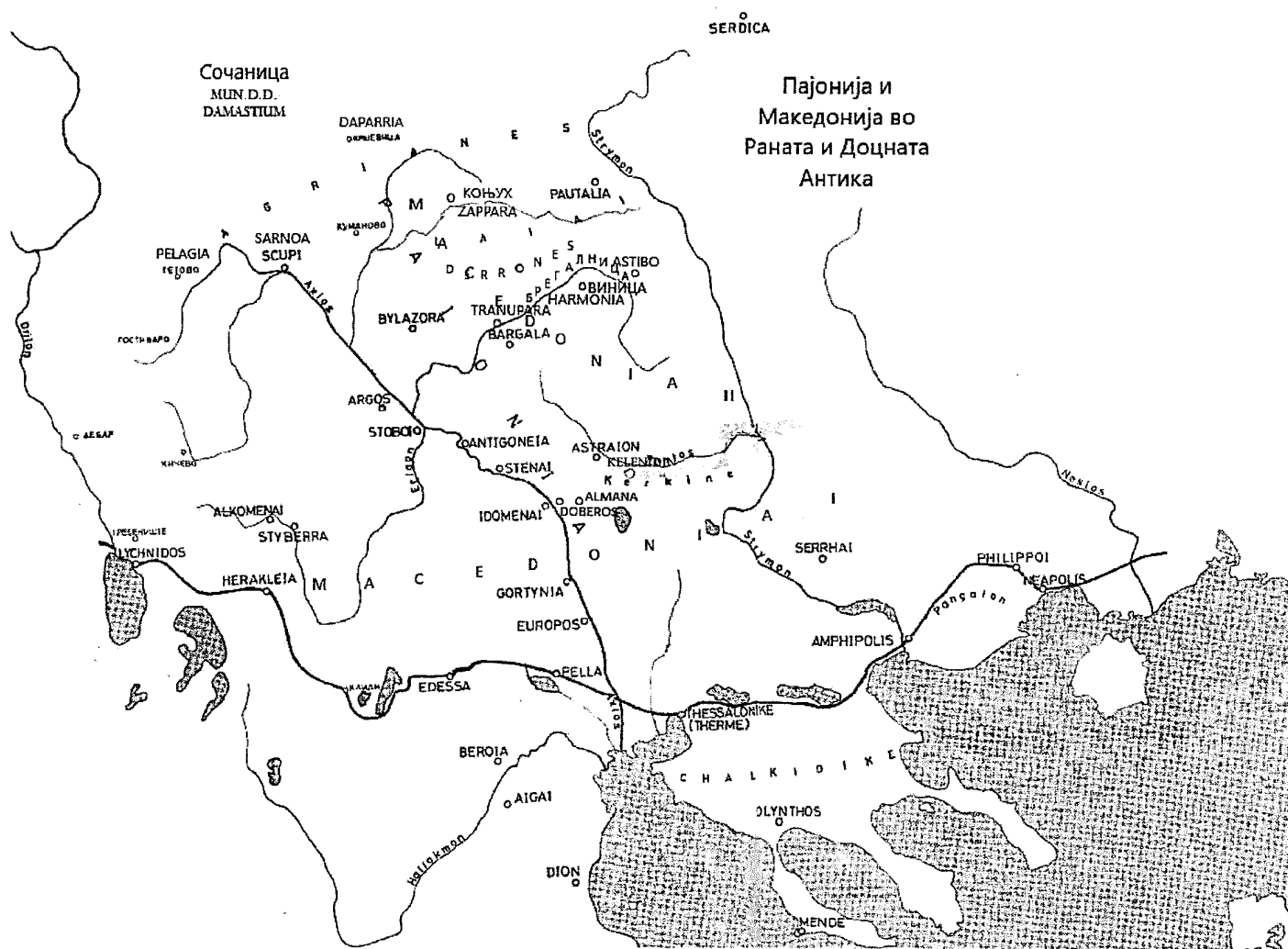
⁶⁸ Во Библиографијата приложена во мојот труд Античкиот град на Исар-Марвинци, Валандово, наведени се сите трудови произлезени од истражувањата на локалитетите Исар-Марвинци и Вардарски Рид. Поновите трудови се забележани во библиографијата на овој труд.

⁶⁷ Крстевски – Бофо 2006, 333 и н.

губројни скулпторски дела и епиграфски споменици. Подоцнежните ископувања раководени од Л. и К. Кепески ја потврдија и дополнија улогата и значењето на Стибера. (L. Kereski & K. Kereski, *The Sculptures from Styberra*, *Folia Archaeologica Balkanica* II, Скопје 2012, 367 – 382; Л. Кепеска, К. Кепевски, Почитување на царскиот култ во Стибера, *Maced. acta archaeol.* Број 20, Скопје 2011, 317-327).

Од текстот на Душко Темелковски, “Раната антика во Прилепскиот регион”, објавен во

Патримониум.мк, но. 19, 2021, стр. 103-132, се подразбира дека Страбон ги лоцира Алкомена и Брианион кај Бучин и Граиште. Предлогот на И. Микулчиќ не се споменува, а ископувањата на Д. Вучковиќ Тодоровиќ и нејзината публикација (*Styberra*, Антично поселение в селe Чепигове в околностјaх Прилепа, *Archaeologia Iugoslavica* IV, Beograd 1958) со кои е потврдена локацијата на Стибера кај с. Чепигово, воопшто не се спомнати.

Пајонија и Македонија во Раната и Доцната Антика (В. Соколовска)

На крајот, потребно е да се осврнеме уште еднаш на проблемот поврзан со убикацијата на градовите и населените места во источниот регион на Р. Македонија. Се работи, воглавно, за делницата на патниот правец од Стоби до Пауталија забележани на Табула Пеутингериана, како и информациите сочувани во Хиерокловиот попис на градовите во доцната антика.

Како што се знае, многумина истражувачи се бавеле со проблемот поврзан за убикација на античките топоними, па во стручната литература изнесени се поединечни мислења и предлози за лоцирање на патните станици наведени во Појтингеровата карта помеѓу Стоби и Пауталија. Поведени од промената на станиците направена од К. Милер, од страна на истражувачите се јавуваат разни предлози и мислења кои внесуваат повеќе забуна и во онака компликуваната положба на проблемот. Да потсетиме. Како што се знае, тргнувајќи од уверувањето дека посочената станица Астибо се наоѓала во денешниот Штип, К. Милер ги сменил местата на Појтингеровата карта и од оригиналниот редослед на станиците: STOPIS - XXX - TRANUPARA - XX - ASTIBO - L - PAUTALIA - LII - SERDICA, предложил нова варијанта како што следи: STOPIS - XX - ASTIBO - XXX - TRANUPARA - L - PAUTALIA - LII - SERDICA.⁶⁹

Промената што Милер ја направил останува како важечка па без резерва е прифаќана од страна на сите истражувачи кои се бавеле со овој проблем. Меѓутоа, се повеќе се доаѓа до уверување дека Појтингеровата карта точно ги бележи станиците и растојанијата меѓу нив. Според тоа, испаѓа дека Транупара која се наоѓа на 44 км од Стоби треба да се лоцира во атарот на Карбинци-Крупеште-Радања, а локацијата на Астибо да се бара поисточно. Така, според даденото растојание Астибо треба да се наоѓа во атарот на Истибања - Драмче, од каде на растојание од 74 км се наоѓа Пауталија. Ова наше мислење, изнесено одамна, остана незабележано во стручната литература.⁷⁰

Од останатите мислења треба да се наведе предлогот на В. Лилчиќ. Прифаќајќи ја промената на Милер, Лилчиќ Астибо го става кај Штип, за да потоа се сврти кон север и Транупара да ја лоцира на Големо – Градиште - Коњух, комбинација која

се совпаѓа со растојанијата што Табула ги дава.⁷¹ И. Микулчиќ исто така помислувал дека Транупара се наоѓала на Големо-Градиште кај Коњух.⁷²

Во коментарите околу овој проблем посебно би требало да се обрне внимание на трудот на К. Трајковски во кој тој, на своевиден начин ја анализира областа низ која врвел патот што ги поврзувал Стоби и Пауталија. Земајќи ги предвид околностите на регионот – релјефот, геолошките и хидрографските карактеристики, како и археолошките видливи остатоци на теренот, Трајковски доаѓа до констатација дека трасата на античкиот пат од Стоби до Пауталија поминувала преку сливот на Брегалница и делумно низ нејзината долина. Држејќи се до километражата на растојанијата што Табула ги дава, тој Транупара ја лоцира помеѓу Лозенски Рид и Ежов Рид, а Астибо го лоцира некаде кај Бања-Кочани или Видовитиште-Зрновци, од каде на 54 км, одн. 50 милји одалеченост се наоѓа Пауталија (Кустендил).⁷³ На овој, мошне сериозно елабориран предлог треба да му се обрне поголемо внимание.

На проблемот поврзан со убикација на станиците помеѓу Стоби и Пауталија се надоврзува излагањето на М. Јованов. Повикувајќи се на сигурни информации, Јованов ги наведува аргументите со кои се докажува дека современиот град Штип не лежи врз остатоците на античкиот Астибо. Со оваа констатација направен е важен чекор напред⁷⁴. Меѓутоа, во натамошното излагање Јованов се определува за Кале – Винаца како позиција на Астибо, а за Транупара го прифаќа Големо Градиште – Коњух како локација на Транупара⁷⁵. Овие констатации, одн. предлози не се слагаат со моето мислење, ќе нагласиме, повторно. Појтингеровата Карта ги бележи точно патните станици помеѓу Стоби и Пауталија. Од Стоби на 44 км растојание (30 милји) се наоѓала Транупара (атарот на Карбинци, според моето мислење, Ежов Рид, Лозен Рид според Трајковски), а на растојание од 20 милји (29,5 км, кај Бања Кочани според Трајковски, според моето мислење во атарот на Истибања – Драмче. Дека е тоа така, ќе покажеме натаму.

⁷¹ Лилчиќ В. 1994, 33-47.

⁷² Микулчиќ И. 1999, 358.

⁷³ Трајковски К. 2002, 23-32.

⁷⁴ Јованов 2008, 552, со цитирана литература.

⁷⁵ Истиот, 553.

⁶⁹ Според Папазоглу 1957, 244, заб. 62.

⁷⁰ Соколовска В. 1997 б, 52.

Предлогот на Јованов за убијација на Астибо на Кале – Веница не ми се чини прифатлив. Градот на Веничко Кале во текот на времето се развил до таа мера што станал центар на регионот. Тоа се гледа со голо око. Неговото име сочувано е до крајот на антиката. Откритијата тамо направени зборуваат дека живеел од времето на рана антика, (веројатно основан од хеленски колонисти кои му го дале името Хармонија, по мое мислење),⁷⁶ дека ги минал сите перипетии што времето ги донело, дека неговото име сочувано до крајот на антиката, дека уште живеел во 11 век со словенско население. А од Астибо за цело ова време нема трага. Веничко Кале, станал епископско седиште, (Керамичките релјефи најверојатно ја краселе епископската резиденција.) За Астибо нема помен. Значи, Астибо е само мало место кое стоело на патот кој го поврзувал Стоби со Пауталија. Да споменеме патем дека е тоа пајонски простор, се до Перник, подоцна завземен од Тракијците.

Нешто слично се случува со Големо Градиште – Коњух. Мислам дека нема дилеми дека позицијата на Големо Градиште, согледаниот обем на локалитетот, откриените базилики на теренот, од кои за една е речено дека била луксузно опремена⁷⁷, искажаното мислење дека е епископско седиште⁷⁸ зборуваат дека се работи за значаен град со долга историја, уште од железно време. Овие карактеристики не би можеле да се припишат на Транупара. Транупара е станица, мала населба која стоела на патот Стоби – Пауталија, наведена како таква, и за неа нема повеќе да слушнеме.

Уште еден проблем околу лоцирање на топоними во Македонија би требало да спомнеме. Се работи за Алмана, град каде Персеј во 168 г. пр. н. е. се улогорил со својата војска и чекал да се договори со Бастарните за војна со Рим. Овој податок е единствено спомнување на топоним Алмана во изворите. Во тоа време, како што кажува Ливиј,⁷⁹ Бастарните се наоѓале во Медика, во Десудаба која била одалечена 75 милји од кралскиот логор кај Алмана. Во колку Алмана се наоѓала во Валандово, како што јас помислувам, тогаш растојанието од 110 км води до Мелник, одн. Св. Врач, источно од реката Струма во земјата на Медите. Ваква идеја ни се чини можна. Незнам дали би било лингвистички оправдано, али ми се чини

дека некаква врска меѓу Алмана – Алавандово (старото име на Валандово) и Валандово постои.⁸⁰

Останува да го споменеме и градот Доберос. Во врска со проблемот кој постои во археолошките кругови за неговото лоцирање на Исар-Марвинци треба да го кажеме следното: Стадион каменот на кој е испишано растојанието од 20 стадија помеѓу Доберос и Идомене откриен е 1984 г на акрополата на Исарот – Марвинци, во Кв. 76, во хеленистички слој датиран со релјефна керамика типична за ова време, датиран во 2 век пр. н. е.⁸¹ Текстот испишан на обете страни на плочата – “Од Добер до Идомене 20 стадија и од Идомене до Добер 20 стадија”, наменет е да го извести патникот кој од Добер тргнал за Идомене треба да помине 20 стадија, како и на тој патник кој доаѓа во Добер а тргнал од Идомене, има поминато пат од 20 стадија растојание. Тоа го кажува текстот испишан на обете страни на плочата. Без да навлегуваме во коментари само ќе споменеме следното:

Добер и Идомене наведени се како соседни градови, одалечени еден од друг 20 стадија, што изнесува 3.280 – 3700 м. Мерењето на растојанијата во антиката било прецизно. Позицијата на Идомене, лоциран на Via Axia, помеѓу Stenae и Tauriana, е добро позната. Значи, Идомене се наоѓа на Аксиос. На растојание од Идомене 3,5 км/се наоѓа Доберос. Од ова произлегува ноторен факт дека Доберос не може да се наоѓа во Струмица или Банско, кои се одалечени од Марвинци околу 25 км, нито е можно да е донесен од незнано каде. Ова се ноторни факти на кои треба да се смета сериозно. Чудно ми е што на овој момент никој не обрнал внимание. Значењето на Доберос било големо во текот на предримско, а особено во римско време, па целата регија на Валандово била позната под името Добер. Филип V и дал право да кове свои монети. Затоа учесниците на црковните собори се посочени како да се од Добер. Валандово е седиште на доберската епископија. Тоа го потврдуваат објектите со подни мозаици датирани во IV век, откриени под современите куќи во Валандово како и објектите откриени на Стакина Чешма во Валандово.

⁷⁶ Соколовска 2020, 595-605.

⁷⁷ Види: Snively 2011, 335-351, со наведена целокупна библиографија.

⁷⁸ Микулчиќ 1996, 224.

⁷⁹ Liv.XLIV, 26.

⁸⁰ Види мој чланак, Соколовска 2009, 64.

⁸¹ Соколовска 1986, 139 и н.ч Т. 88 и 89.

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF PAEONIA AND ANCIENT MACEDONIA PROPOSITIONS AND CONCLUSIONS

Summery

The article is a kind of epilog based on the investigations of the author, published in numerous publications, now complemented with new propositions and conclusions. There are accentuated essence moments of the historic, ethnic and cultural nature.

It was emphasized the presence of the Paeonian ethnic element on the wider space area, which stretches from Grdelica Gorge on the north, to Thessalonike on the south, the situation which depicts the Iron Age on the south part of the Balkan. At the same time the area occupied by the Paeonian tribe Agrianes was defined.

It is emphasized the rise of the Paeonian aristocratic rank in the Archaic period, which resulted in the rich burials at Trebenishta, Sindos and Archonticon.

Not long afterwards, during the 5th century BC, it is marked the decline of the Paeonian ethnic presence in the Ohrid region; After that followed the Dassaretian domination in the wider region.

The field investigations on the site of Isar-Marvinci, the results of which are published in numerous publications, in this article encircled with commentary about its identification with the Paeonian town of Doberos, as answer to the opposite opinions about its location. Farther investigations brought to conclusion.

It was emphasized the presence of Greek newcomers and settled in old Paeonian settlements – Gortinia, Doberos, Stenae, Gradishte – Brazda, Skopje, til Kale Krshevetica nea Vranje on the north, and Kale-Vinica in the Bregalnica region.

As a result of numerous arguments followed by various preposition, the author suggests the modern site of Sochanica as the location of Damastion situatety in the heart of Kopaonik, known as silver mine.

It was determinate the territory of Dardanians in pre roman time, being in the space of today Metochia, with its backing Mokra Gora and Prokletije till joining of Crn and Bel Drim.

It was knouted apparent poverty and diminish of population in the Axios Valley after Celtic invasion in 280/279 BC., followed by penetration of Thracian Maidoi on Bregalnica region and penetration of Dardanians na ra;un of Agrianians.

In the Hellenistic time the situation had been changed. The Ohrid region and the Lower Vardar Valley undergo prosperity, judging by the rich grave finds on the necropolises, which at the same time, reflect the cultural unity with Pela and Beroia in the frames of the Macedonian Kingdom. As an important part of Macedonia, Doberos and its region received the right to mint its own coins in the time of Filip V. But, at the end of 1st cen. B.C, from unexplained reasons, Gortynia received its end.

In Roman imperial times, Doberos had been developed as a prosperous town but in the 1st century suffered big devastation caused by the earthquake. Later it was revived, becoming a center of the wider region. Its devastation made by Goths in 268 Ad did not diminish its importance in the memory of the people. So, in Early Christian time, the toponimus of Doberus had belonged related to all Valandovo region. But, in such circumstances it was not possible to build basilicas on the place of Isar. The absence of basilicas on Isar = Marvinci suggests that the gravity interest was place of Valandovo, ancient Alman in our suggestion, 8 km from the village of Marvinci, where are conformed mosaics which had belonged to Early Christian basilicas whose episopes participated in ecumenic counsels in Ephesus and Chalcedon.

Supported by field discoveries and the informations from the ancient sources, the author gave proposition for location of Harmonia on Kale – Vinica and Zappara on Golemo Gradiste- Konjuh. Concerning Peutinger Tafel, the author thinks that Tabula Peutingeriana gives correct the order of the stations between Stobi and Pautalia as follows: Stobi - XXX - Tranupara (near Krupishte) - XX - Astibo (neat Istibanja) - L- Pautalia (Kustendil).

БИБЛИОГРАФИЈА

- Алексова 1975**, Алексова Б., Ранохристијанска базилика во Баргала, ЗАМ, Скопје 1975, 21-31.
- Алексова 1986**, Алексова Б., Баргала и средниот тек на реката Брегалница, во византискиот и средновековниот период, Штип низ вековите, кн. 1 Штип 1986, 97-131.
- Алексова 1988**, Алексова Б., Брегалница - словенски црковен и културно-просветен центар на Балканот, МасАктаА 9, Скопје 1988, 211-223
- Алексова 1989**, Алексова Б., Епископијата на Брегалница, Прилеп 1989.
- Бабамова 2012**, Бабамова С., Нови антички натписи од Македонија, Жива Ант. Скопје 2012, 27-50.
- Бабамова 2018**, Babamova S., New evidence for the location of ancient Gortinia, Idomene and Doberos, УЧЕНИЦИ И КОЛЕГЕ ЗА ПРОФЕСОРА ФАНУЛУ ПАПАЗОГЛУ, Меѓународна научна конференција, Београд, 17-18 октобар, 2017, Београд 2018, 11-22.
- Балабанов 1986**, Балабанов К., Виничко Кале, Скопје 1986.
- Bitrakova Grozdanova 1989**, Bitrakova Grozdanova V., Sv. Плија/ Delagozda, Arheoloski Pregled 1987 (1989) 87-88.
- Битракова Грозданова - Кузман 1997**, Битракова Грозданова В. – Кузман П., Lychnidos во раната антика, Историја XXXIV-XXXV, 1998-99, Скопје 1999, 97-112.
- Битракова Грозданова 2016**, Битракова Грозданова В., Λυχνιδίου ε πολισ, Нов епиграфски споменик, Прилози, Одделение за општествени науки, МАНУ, XLVII, Скопје 2016, 51-72.и
- Chryssostomou – Chrissostomou 2005**, Chryssostomou A., Chrissostomou P., 2002; 2003; ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΥ ΠΕΛΛΑΣ ΚΑΤΑ to 2002 - 2005, Thessalonike 2005, 505 – 516.
- Harrys 1980**, Harrys J. Dell, Philip and Macedonians northern neighbors, Filip of Macedon, Athens 1980, 90-99.
- Драгојевиќ Јосифовска 1966**, Драгојевиќ Јосифовска Б. 1966, Грчки натпис са архитрава једног храма из села Марвинаца, ЖиваАнт. XV, 1, Скопје 1966, 137-147.
- Георгиев 2017**, Георгиев З., Раноантички стопански комплекс кај Кале – Отовица, Патримониум.МК 15, Скопје 2017, 91-131.
- Hatzopoulos 1996**, Hatzopoulos M. B., Makedonian institutions under the kings I, A Historical and epigraphic study, MELETHEMATA, Athens 1996, 107.
- Хусеновски 2015**, Хусеновски Б., Војнички гроб од некрополата Милци кај Гевгелија, PATRIMONIUMMK 13, Скопје 2015, 11-36.
- Хусеновски 2018**, Хусеновски Б., Женски гроб со култна палка од некрополата Милци – Гевгелија, PATRIMONIUM.MK 16, Скопје 2018, 103-126.
- Josifovski 2020**, Josifovski P., Find and circulation of coins of king Philip V and King Perseus in the Republic of the North Macedonia, Monumenta 5, Skopje 2020, 244-278.
- Јованов 2008**, Јованов М., Нови согледувања за античкиот пат Стоби-Пауталија, Археолошките откритија на почвата на Македонија, Книга 18, Скопје 20098, 552-559.
- Кепеска – Кепески 2008**, Л. Кепеска. – К. Кепески, Портретна и култна пластика од Стибера, Maced. acta archaeol. 18, Skopje 2008, 229-246.
- Кепеска – Кепески 2011**, Л. Кепеска – К. Кепески, Почитување на царскиот култ во Стибера, Maced. acta archaeol. 20, Скопје 2011, 317-327.
- Кепеска – Кепески 2012**, L. Kapeska – K. Kapeski, The Sculptures from Styberra, Folia Archaeologica Balkanica II, Skopje 2012, 367-382.
- Крстевски – Бофо 2006**, Крстевски Ц. – Бофо Л., Градот на Исар-Марвинци и римската администрација во Провинција Македонија, Folia Archaeologica Balkanica, Skopje 2006, 333-355
- Кузман 1985**, Кузман П., Три челоусти и Вртуљка, Треништа 1972, Охрид 1985.

Кузман – Димитрова 2010, Кузман П. – Димитрова Е., Охрид Sub specie aeternitatis, Охрид 2010.

Кузман 2020, Кузман П. Античката некропола на Самуиловата тврдина / цитадела во Охрид, Монумента бр. 5, Скопје 2020, 279-310.

Мау 1939, Мау J. M. F., The Coinage of Damastion and Lesser Coinage of Illyro-Paeonian Region, Oxford 1939.

Лилчиќ 2004, Лилчиќ В., Размислувања околу убикацијата на Транупара, *Културно наследство* 17,18, Скопје 2004, 33-47.

Микулчиќ 1990, Микулчиќ Г., Скифоси и кантароси од гробницата во Бразда, *MacActaA* 11, Скопје 1990, 93-102.

Микулчиќ 1996, Микулчиќ И., Средновековни градови во Македонија, Скопје 1996.

Микулчиќ 2005, Микулчиќ Г., Грчки сликани и монохромни вази од Демир Капија, Зборник АМ 1, Скопје 2005, 83-132.

Микулчиќ – Јовановиќ 1968, **Микулчиќ И. – Јовановиќ М.**, Хеленистички орудум из Кршевице код Врања, *Врањски гласник IV*, Врање, 1968, 355-375.

Микулчиќ 1999, Микулчиќ И., Антички градови во Македонија, Скопје 1999.

Митревски 1997, Митревски Д., Протоисториските заедници во Македонија, Скопје 1997.

Митревски 1999, Митревски Д., Гробот на пајонската свештеничка од Марвинци, *MacActaA* 15, Скопје 1999, 69-89.

Митревски 2001, Митревски Д., Старомакедонски град на Вардарски Рид, Скопје 2001.

Митревски 2020, Митревски Д., Карактерот на железнодобската култура во Охридско, *Монумента* 5, 2020, 85-104.

Папазоглу 1957, Папазоглу Ф., Македонски градови у римско доба, Скопје 1957

Parazoglu 1969, Parazoglu F., Srednjbalkanska plemena u predrimsko doba, Sarajevo 1969.

Папазоглу 1985, Папазоглу Ф., Лихнид во предримско доба, Монографија ОХРИД, книга Прва, Скопје 1985, 64-117.

Поповиќ 2012, Поповиќ П., Централни Балкан измеѓу грчког и келтског света, Кале-Кршевица 2001-2011, Београд 2012.

Romiropoulou – Touratsoglou 2002, Romiropoulou K. – Touratsoglou G., Mieza, Athena 2002.

Санев 2020, Санев Г., Појава и карактеристики на црнофигуралната керамика во Охридско-струшкиот регион, *Монумента* 5, 2020, 251-168.

Сламков 2018, Сламков Е., Прилог кон идентификацијата на античка Гортинија, *Годишник на асоциација за антропологија, етнологија и археологија*, ОНГБА 16, Софија 2018, 156-162.

Snively 2008, Excavations on the Acropolis of Golemo Gradiste, Konjuh, Kratovo, *MacActaA* Скопје 2008, 335-351.

Snively 2008, Snively C. S., The Southern cemetery church at Golemo Gradiste, Village of Konjuh, *Patrimonium MK* 13, 2020, 13, 18, 231-

Snively 2011, Snively C. S., The New Basilica at Golemo Gradiste, Konjuh; A Late Anticue Church in the Province of Dardania, Nis and Byzantium 9 (2011) 187-201.

Snively 2011, Snively C.S., Archaeological excavations on the Acropolis of Golemo Gradiste, Kowuh, *MacActaA* 20, Skopje 2011, 335-351.

Snively 2013, Snively C. S., Golemo Gradiste at Konjuh: An unidentified Late Antique City and its churches, *Acta XV Congressus internationalis Archaeologiae Christianae, Toleti*, 8-29, 2008 Episcopus, Civitas, Teritorium, Vatican City, *Studi di Antichita Cristiana* 65 (2013, 403-414.).

Snively 2016, Snively C. S., Ecclesiastical Topography of the Late Antique City at Golemo Gradiste, Konjuh, *RXVI Congressus Internationalis archaeologicae Christianae* 2013, Vatican City 2016, 842-852.

Sokolovska 1981, Sokolovska V., Pokretni arheološki material sa teatarskom tematikom iz S. R. Makedonije, *Antički teatar na tlu Jugoslavije, Saopštenja sa naučnog skupa* 14 – 17, aprila 1980, Novi Sad. 1981, 221-227.

Sokolovska 1982/83, Sokolovska V., Stadion Stone from Isar-Marvinci, *Archaeologia Iugoslavica XXII-XXIII*, Beograd 1982/83, 81-87.

Соколовска 1986, Соколовска В., Исар-Марвинци и Повардарјето во античко време, Скопје 1986.

Соколовска 1987, Соколовска В., Дали је Прасијада Бутковско Језеро и Дисорон Круша Планина СТАРИНАР XXXVII, Београд 1987, 175-178.

Соколовска 1990, Соколовска В., Пајонското племе Агријани и врските со Дамастион, *MacActaA* 11, Skopje 1990, 9-34.

Соколовска 1991, Соколовска В., Хеленистичка керамика во Повардарјето, *Жива Антика*, Посебни изданија, 9, Скопје 1991, 207-215.

Sokolovska 1992a, Sokolovska V., Die materielle Kultur der Agrianer in der Fruhen Antike, *Balkanica* 23, Belgrade 1992, 407-420.

- Sokolovska 1992b**, Sokolovska V., Is Prasias Lake Butkovo and is Dysoron Mount Krusa? *Praktika*, Athena 1992, 333-336.
- Sokolovska 1996**, Sokolovska V., Coinage of Agrianes, *Macedonian Numismatic Journal* 2, Skopje 1996, 13-22.
- Соколовска 1997**, Соколовска В., Етничките носители на Требенишката некропола, Скопје, Охрид 1997.
- Соколовска 1997a**, Соколовска В., Пајонија во светлината на поновите проучувања, Македонско наследство, Број 5, 1997, 39 – 63.
- Соколовска 2009**, Соколовска В., Алмана – Алавандово – Валандово, Македонско Наследство, *Homage to Blaga Aleksova*, Скопје 2009, 61-66.
- Соколовска 2010**, Соколовска В., Дарданците во предримско време, Зборник АМ, Археологија, Но. 2, Скопје 2010, 133-147.
- Sokolovska 2011a**, Sokolovska V., The localization of Damastion revisited, *Macedonian Numismatic Journal* 5, Skopje 2011, 7-13.
- Соколовска 2011b**, Соколовска В., Античкиот град на Исар-Марвинци, Валандово, [http:// Porta archaeologica.com](http://Porta archaeologica.com).
- Sokolovska 2011c**, Sokolovska V., The Ancient Town at Isar-Marvinci, [http:// Kalamus.com](http://Kalamus.com).
- Соколовска 2011d**, Соколовска В., Античка Демир Капија, 2011, <http://Porta archaeologica.com>.
- Sokolovska 2015**, Sokolovska V., When the Roman Temple at Isar-Marvinci was built? *Folia archaeologica Balkanica*, No. III, Skopje 2015, 63-70.
- Соколовска 2016**, Соколовска В., За импортоот во Пајонија во античко време, *Patrimonium.mk* 14, 2016, 53-61.
- Соколовска 2020a**, Соколовска В., Обид за идентификување на Кале – Веница со античка Хармонија, *Монумената* 5, Скопје 2020, 595-608.
- Соколовска 2020b**, Соколовска В., Еден поглед врз историското минато по течението на Реката Брегалница, *Patrimonium.mk* 19, Скопје 2021, 153-166.
- Tab. Peut.** Die Peutingerische Tafel oder Weltkarte des Castorius, ed. K. Muller, Stuttgart 1929.1996
- Трајковски 2002**, Трајковски К., Транупара и Астибо на хипотетичниот пат од Стоби до Пауталија, *Македонско наследство*, Скопје 2002, 23-32.
- Str.** VII, 7, 8, 326.
- Вардарски Рид 2005**, Група автори, Вардарски Рид I, Скопје 2005.
- Вучковиќ Тодоровиќ 1959**, Вучковиќ-Тодоровиќ Д., Грчки гроб из Демир Капије, *Старинар* 9-10, Београд 1959, 281-296.
- Вучковиќ Тодоровиќ 1961**, Вучковиќ Тодоровиќ Д., Античка Демир Капија, *Старинар* 12, Београд 1961, 229-269.
- Vuckovic Todorovic 1958**, D. Vuckovic Todorovic 1958, Styberra Антично поселение в селе Чепигове, в окрестностах Прилепа, *Archaeologia Jugoslavica* 4, Beograd 1958.
- Zosim. I, 43.** Zosim comitis et exadvocati fisci *Historia nova* ed I. Mendelsson Lipsiae 1887.

Во поновата стручна литература од археолошка содржина, која од ден на ден станува се по-обемна, се забележува отсуство на наслови кои обработуваат определена проблематика од иста област и содржина а за која авторите на трудовите немаат доволно сознанија. Во 2001 г., во издание на Македонско археолошко научно друштво, објавена е Библиографија на македонската археологија, чив автор е Лилјана Миладиновска. Книгата ги опфаќа авторите и трудовите од 1945-2000 г. Оваа публикација се покажа како мошне корисна на истражувачите. Од тие побуди ја приложувам мојата библиографија која е резултат на мојата 68 годишна истражувачка дејност, со што истата станува достапна на идните истражувачи. На овој начин на секој поединец дадена му е можност за увид во проблематиката која веќе била предмет на истражување во минатото, за што се искажани определени мислења и констатации. Имам уверување дека поедини трудови се пропуштаат да бидат користени и наведени од било кои побуди, што е, всушност, недопустиво. Во спротивно, определени мислења, предлози и заклучоци искажани во минатото се занемарени, со што научната мисла е занемарена и уназадена.

Викторија Соколовска
Viktorija Sokolovska

Библиографија

- 1 Една античка стела од Археолошкиот музеј во Скопје, РАЗГЛЕДИ, Скопје, 1958.
- 2 Најнови наоди од Скупи, ЗБОРНИК на Археолошки музеј, кн. III, Скопје 1961, 27-34. (Со Н. Шуковиќ)
- 3 Исар-Марвинци, Валандово, Античко населје, *ARHEOLOSKI PREGLED* 3, Beograd 1961, 63-64.
- 4 Стоби, Палата Перистерија, *ARHEOLOSKI PREGLED* 7, Beograd 1965, 129.
- 5 Од нумизматичката збирка на Археолошкиот музеј, ЗБОРНИК на Археолошки музеј, кн. IV-V, Скопје 1966, 23-32.
- 6 Археолошко рекогносцирање во Кумановскиот басен, ЗБОРНИК на Археолошки музеј, кн. IV-V, Скопје 1966, 99-105.
- 7 Светилиште на Диоскурите кај Демир Капија, ЖИВА АНТИКА, Год. XXIV, т. 1-2, Скопје 1974, 267-279.

- 8 Новија археолошка ископавања у Демир Капији, СТАРИНАР, н.с. XXIV (1973/74), Beograd 1975, 182-192.
- 9 Еден гроб од Жданец, ЗБОРНИК на Археолошки музеј, кн. VI-VII, Скопје 1975, 231-245. (Со Р. Пашиќ).
- 10 Investigations in the house of Peristerias, *STUDIES in the antiquities of Stobi*, Vol. II, Beograd 1975, 123-141.
- 11 Диоскурите од Демир Капија, ВЕЧЕР, 1.5.1976.
- 12 Големата и Малата Херкуланка во Македонија, НОВА МАКЕДОНИЈА, мај 1976.
- 13 The Large and Small Herculanean Women in Macedonia, *MACEDONIAN REVIEW*, No 2, Скопје 1976, 172-173.
- 14 Прилог кон проучувањето на керамиката со печатени орнаменти од Македонија, *Macedoniae acta archaeologica* 2, Прилеп 1976, 157-168.
- 15 Стоби во светлината на античката пластика, НОВА МАКЕДОНИЈА, 6 март 1977.
- 16 Ancient Sculpture from Stobi, *MACEDONIAN REVIEW* No 3, Скопје 1977, 9-11.
- 17 Археолошки истражувања во Демир Капија, *Macedoniae acta archaeologica* 4, Прилеп 1978, 93-112.
- 18 Copies de la Grande et de la Petite Herculanaise en Macedoine, *BCH* СП – 1, Paris 1978, 77-85
- 19 Копии на Големата и Малата Херкуланка во Македонија, ЗБОРНИК на Археолошки музеј, Скопје, VIII-IX, Скопје 1978, 53-60.
- 20 Антички театар на тлу Југославије, Нови Сад 1979, Каталог Но.: 2,7, 10, 39, 53, 54, 88, 158-162, 175а, 175б, 177, 186, 196, 285, 285а, 287, 299, 416, 441, 447, 570, 571.
- 21 Од археолошкото богатство на Македонија, Увод, Скопје 1980.
- 22 Од археолошкото богатство на Македонија, Каталог No, 51-54., Скопје 1980.
- 23 La Stele Funeraire de Marvinci, *ARCHAEOLOGIA IUGOSLAVICA*, XIX, Beograd 1979, 42-45.
- 24 Isar - Marvinci, Researches in the Roman Town, *ARCHAEOLOGIA IUGOSLAVICA* XX-XXI, Beograd 1980-81, 116-124.
- 25 Stobi in the light of Ancient Sculpture, *STUDIES in the Antiquities of Stobi*, Vol. III, Beograd 1981, 95-106.
- 26 Покретни археолошки материјал са театарском тематиком из Македоније, Антички театар на тлу Југославије, Нови Сад 1981, 221-227.

- 27 Исар - Марвинци, Истражувања во 1977 и 1978, ЗБОРНИК на Археолошки музеј X-XI, Скопје 1983, 9-32.
- 28 Isar - Marvinci, Sahranjivanje u predrimsko doba, *ZIVA ANTIKA*, god. XXXII, Скопје 1982, 177-184.
- 29 Stadion Stone from Isar - Marvinci, *ARCHAEOLOGIA IUGOSLAVICA* XXII-XXIII, Beograd 1982/83, 81-87.
- 30 Исар - Марвинци и Повардарјето во античко време, Скопје 1986.
- 31 Исар - Марвинци, Хеленистичка и римска некропола, АРХЕОЛОШКИ ПРЕГЛЕД 26 (1985), Љубљана 1986, 81. (со Г. Микулчиќ).
- 32 Дали је Прасијада Бутковско Језеро и Дисорон Круша Планина? СТАРИНАР XXXVII, Београд 1987, 175-178
- 33 Антички портрет на тлу Југославије, Београд 1978, Каталог : 15, 59, 60, 115, 116, 119, 193-196.
- 34 Античка скулптура во СР Македонија, Скопје 1987.
- 35 Antike Portrats aus Jugoslawien, Museum fur vor-und Fruhgeschichte Frankfurt am Main, 1988; Katalog: 15, 59, 60, 115, 116, 119, 193-196.
- 36 Ликовни претстави на Кибела, Прилог кон проучувањето на ориенталните култови во Македонија, *Macedoniae acta archaeologica* 9, Скопје 1988, 113-126.
- 37 Retratos antiguos en Yugoslavia, Barcelona 1989, Katalog no: 15, 43, 101, 132, 138, 139, 140, 142, 143, 144.
- 38 Пајонското племе Агријани и врските со Дамастион, *Macedoniae acta archaeologica* 11, Скопје 1990, 9-34.
- 39 Гробница во Бразда кај Скопје, *Macedoniae acta archaeologica* 11, Скопје 1990, 79-92. (со И. Микулчиќ).
- 40 Икона на кралот Дропион, *Macedoniae acta archaeologica* 11, Скопје 1990, 103-110. (со И. Микулчиќ).
- 41 Хеленистичка керамика во Повардарјето, ЖИВА АНТИКА, Посебни изданија бр. 9, Скопје 1991, 207-215.
- 42 Раноантичка рачно работена керамика од Македонија, *Macedoniae acta archaeologica* 12, Скопје 1991, 163-181.
- 43 ВОДИЧ, Музеј на Македонија, Скопје 1992, Археологија, Предговор.
- 44 Класичен и Хеленистички период, ВОДИЧ, Музеј на Македонија, Скопје 1992, 52-63.
- 45 Die materielle Kultur der Agrianer in der Fruhen Antike, *BALKANICA* 23, Belgrade 1992, 407-420.
- 46 Is Prusias Lake Butkovo and is Dysoron Mount Krusa? *PRAKTIKA*, Athena 1992, 333-336.
- 47 Прилог кон проучувањето на Западна Македонија во раната антика, КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО 16, Скопје 1993, 7-15.
- 48 Раноантичка сива керамика во Македонија, *Macedoniae acta archaeologica* 13, Скопје 1993, 141-148.
- 49 Die Tonikonnen von Vinica, Grusswort, Prahistorische Staatsammlung, Munchen, Museum fur for-und Fruhgeschichte, Munhen 1993.
- 50 Историја на археолошките истражувања во Македонија, Археолошка карта на Р. Македонија, Скопје 1994, 7-13.
- 51 Македонија во раната антика, Археолошка карта на Р. Македонија, Скопје 1994, 80-94.
- 52 Сончеви симболи на пајонските монети, МАКЕДОНСКИ НУМИЗМАТИЧКИ ГЛАСНИК бр. 1, Скопје 1994, 21-26.
- 53 Some pottery finds from Isar - Marvinci, Γ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ, Athenai 1994, 215-217, Pls. 160-165.
- 54 Материјална и духовна култура на Пајонците, Историја на културата на Македонија, Книга 1, МАНУ, Скопје 1995, 37-44.
- 55 Надгробен споменик од Исар-Марвинци, ЗБОРНИК на Музеј на Македонија, Скопје 1995, 143-146.
- 56 The Coinage of Agrianes, МАКЕДОНСКИ НУМИЗМАТИЧКИ ГЛАСНИК бр. 2, Скопје 1996, 13-22.
- 57 Стоби 1992 – Тркалезна пластика, *Macedoniae acta archaeologica* 14, Скопје 1996, 113-122.
- 58 Прилог кон проучувањето на духовната култура во Пајонија, Религиите и религиските аспекти на материјалната и духовната култура на Република Македонија, МАНУ, Скопје 1996, 113-118.
- 59 Пеонско-источномедитеранске културне везе, УЗДАРЈЕ кн. 17, (посветено на академик Драгослав Срејовиќ), Београд 1999, 359-365.
- 60 Етничките носители на Требенишката некропола, Скопје-Охрид 1997.
- 61 Пајонија во светлината на поновите истражувања, МАКЕДОНСКО НАСЛЕДСТВО Година II, број 5, Скопје 1997, 39-60.

- 62 Rock cut Chamber Tombs at Isar-Marvinci, *Macedonia and neighbouring regions from 3rd to 1st millennium B.C.*, Скопје, Музеј на Македонија 1999, 121-126 (со Ц. Крстевски).
- 63 Portreti na nadgrobnim spomenicima iz s. Marvinci, *VESTIGATIO VETUSTATIS* Aleksandrini Cermanovic-Kuzmanovic, Београд 2001, 445-451.
- 64 Дарданци у предримско доба, *НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК* 27/2003, Нови Пазар, 27-48.
- 65 Прилог кон проучувањето на населбите во Пајонија, *КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО* 28-28/2002-2003, Скопје 2004, 231-241.
- 66 Дали Прасијада е Бурковско Езеро и Дисорон Круша Планина? КОМЕНТАРИ за некои прашања од античкото минато на Македонија, Скопје 2005, 13-22.
- 67 Античко наследство на почвата на Р. Македонија, КОМЕНТАРИ, Скопје 2005, 23-38.
- 68 Прилог кон проучувањето на Западна Македонија во раната антика, репринт во КОМЕНТАРИ, Скопје 2005, 39-62.
- 69 Исар-Марвинци, Наод од Гроб 187, КОМЕНТАРИ, Скопје 2005, 63-68.
- 70 Уште еднаш за убикацијата на Дамастион, КОМЕНТАРИ, Скопје 2005, 69-70.
- 71 Походот на тракискиот цар Ситалк на Македонија во 429 г. пр. н.е., КОМЕНТАРИ, Скопје 2005, 80-90.
- 72 Уште еднаш за убикацијата на античките градови во Македонија, КОМЕНТАРИ, Скопје 2005, 91-106.
- 73 Кон проблемот за територијалната распространетост на Агријаните, КОМЕНТАРИ, Скопје 2005, 107-119.
- 74 Нови наоди на македонско-пајонски бронзи, *Macedoniae acta archaeologica* 6, Скопје 2005, 65-87. (со Ц. Крстевски).
- 75 Македонски христијански корени, Теракотни икони од Винаца, *KOMPAS, Wollongong, Port Kembla* 2006, 44-47.
- 76 Дарданците во предримско време, *ЗБОРНИК*, Археологија 2, Музеј на Македонија 2005, 133-147.
- 77 Антички накит во Македонија, CD, Скопје 2007 (кај Дарко Николовски).
- 78 Античка скулптура во Македонија, Македонска културна ризница (CD-медиум), Скопје 2007.
- 79 Phenomenon – Demir Kapija, the Ancient Stenae. *FOLIA ARCHAEOLOGICA BALKANICA 1*, Skopje 2006, 163-170.
- 80 Пајонското племе Агријани и врските со Дамастион, Макропроект Историја на културата на Македонија, Археолошки откритија на почвата на Македонија, кн. 18, Скопје 2008, 269-300.
- 81 Гробница во Бразда кај Скопје, Макропроект Историја на културата на почвата на Македонија, Археолошки откритија на почвата на Македонија, кн. 18, Скопје 2008, 301-316. (со И. Микулчиќ).
- 82 Stadion Stone from Isar - Marvinci, Макропроект Историја на културата на почвата на Македонија, Археолошките откритија на почвата на Македонија, кн. 18, Скопје 2008, 431-440.
- 83 Икона на кралот Дропион, Макропроект Историја на културата на Македонија, Археолошки откритија на почвата на Македонија, кн. 18, Скопје 2008, 405-413. (со И. Микулчиќ).
- 84 Алмана – Алавандово – Валандово, *МАКЕДОНСКО НАСЛЕДСТВО*, Скопје 2009, 61-66.
- 85 За некои карактеристики на материјалната култура на Агријаните, *Macedoniae acta archaeologica* 20, Скопје 2011, 215-243.
- 86 The localisation of Damastion revisited, *MACEDONIAN NUMISMATIC JOURNAL* 5, Скопје 2011, 7-13.
- 87 Античкиот град на Исар-Марвинци, Валандово, [http:// Porta Archaeologica.com](http://Porta Archaeologica.com).
- 88 Виничко Кале во раната антика, *Macedoniae acta archaeologica* 20, Скопје 2011, 245-253. (со Ц. Крстевски).
- 89 Надгробен споменик од Исар-Марвинци, Валандово, *Macedoniae acta archaeologica* 20, Скопје 2011, 275-281. (со Ц. Крстевски)
- 90 Ancient Import in Paionia, *FOLIA ARCHAEOLOGICA BALKANICA II*, Скопје 2012, 159-164.
- 91 The Ancient Town at Isar - Marvinci, Valandovo, [http:// Kalamus.com](http://Kalamus.com).
- 92 Повторно за златните погребни маски во архајските погребувања, *PATRIMONIUM.MK*, Year 5, No. 10, 2012, 27-33.
- 93 Дали Прасијада е Бутковско Езеро и Дисорон Круша Планина? *PATRIMONIUM.MK*, Year 6, No. 11, 2013, 31-36.
- 94 Античка Демир Капија, [http:// Porta archaeologica.com](http://Porta archaeologica.com).
- 95 Религија и култови во Хеленистичко време на територијата на Република Македонија, *PATRIMONIUM.MK*, Year 7, No. 12, Скопје 2014, 63-78.

96 When the Roman Temple at Isar Marvinci was built? *FOLIA ARCHAEOLOGICA BALKANICA* III, Скопје 2015, 63-70.

97 Архитектонски објекти во античкиот град на локалитетот Исар-Марвинци, Валандово, *PATRIMONIUM.MK*, Year 8, No. 13, Скопје 2015, 37-66.

98 За импортоот во Пајонија во античко време, *Патримониум.мк*, Год. 9, No.14, Скопје 2016, 53-61.

99 Етапи во историскиот развојот на градот Доберос, *Патримониум.мк*, Год. 10, No. 15, Скопје 2017, 55-72.

100 Материјална култура Агријана, *Патримониум.мк*, Год. 11, No. 16, Скопје 2018, 79-102.

101 Некои нови наоди на тркалезна пластика од Исар-Марвинци, *Патримониум.мк*, Год. 12, No. 17, Скопје 2018.

102 Обид за идентификување на Кале-Виница со античка Хармонија, *Monumenta* 5, Скопје 2020, 595-608.

103 Еден поглед врз историските настани по течението на Реката Брегалница, *Патримониум.мк*, Год. 13, No. 19, Скопје 2021, 153-166.

104 Прилози за историјата на Пајонија и античка Македонија, Предлози и потврди, *Патримониум.мк*, Год. 14, No. 20, Скопје 2022, (во печат).

105 Бројни прилози во КОРПУС АНТИЧКА СКУЛПТУРА ВО МАКЕДОНИЈА. (во печат).